

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ

ΤΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΕΡΓΟ ΣΤΗΝ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟ (ΑΕΠΕΛ1)

Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου
Τρίπολη, 7-11 Νοεμβρίου 2012

Επιστημονική επιμέλεια:

Ελένη Ζυμή
Άννα-Βασιλική Καραπαναγιώτου
Μαρία Ξανθοπούλου

Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
Καλαμάτα 2018

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ

ΤΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΕΡΓΟ ΣΤΗΝ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟ (ΑΕΠΕΛ1)

Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου
Τρίπολη, 7-11 Νοεμβρίου 2012

Επιστημονική επιμέλεια:

Ελένη Ζυμή
Άννα-Βασιλική Καραπαναγιώτου
Μαρία Ξανθοπούλου

Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
Καλαμάτα 2018

Συντελεστές έκδοσης πρακτικών

Επιστημονική επιμέλεια:

ΕΛΕΝΗ ΖΥΜΗ

ANNA-ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΚΑΡΑΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ

ΜΑΡΙΑ ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ

Σελιδοποίηση – ηλεκτρονική επεξεργασία:

ΜΑΡΙΑ ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ

Σχεδιασμός εξώφυλλου:

ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΑΠΠΟΣ

Εικόνα εξώφυλλου:

Πέλοπας, λεπτομέρεια από παράσταση αττικού ερυθρόμορφου αμφορέα. Περί το 410 π.Χ. Arezzo, Museo Archeologico Nazionale (πηγή: Μ. Τιβέριος, *Ελληνική Τέχνη. Αρχαία Ελληνικά Αγγεία*, Αθήνα 1996, εικ. 178, επεξεργασία: Γ. Κάππος).

ISBN 978-960-89611-6-6

2018 © Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

Απαγορεύεται η αναδημοσίευση, η αναπαραγωγή, ολική, μερική ή περιληπτική, καθώς και η απόδοση κατά παράφραση ή διασκευή του περιεχομένου του βιβλίου με οποιονδήποτε τρόπο, μηχανικό, ηλεκτρονικό, φωτοτυπικό, ηχογράφησης ή άλλο, χωρίς προηγούμενη γραπτή άδεια του εκδότη, σύμφωνα με τον Νόμο 2121/1993 και τους κανόνες του Διεθνούς Δικαίου που ισχύουν στην Ελλάδα.

Συντελεστές Διεθνούς Συνεδρίου
«Το Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο» (ΑΕΠΕΛ1)

Επιστημονική Επιτροπή

ΖΩΗ ΑΣΛΑΜΑΤΖΙΔΟΥ (Πρόεδρος)
Επίτιμη Προϊσταμένη ΥΠ.ΠΟ.Τ.

ΑΛΚΗΣΤΙΣ ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ (Αντιπρόεδρος)
Δ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών
Αρχαιοτήτων

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ
25η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων

ΞΕΝΗ ΑΡΑΠΟΓΙΑΝΝΗ
Επίτιμη Προϊσταμένη ΥΠ.ΠΟ.Τ.

ΕΥΓΕΝΙΑ ΓΙΑΝΝΟΥΛΗ
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

ΕΛΕΝΗ ΖΥΜΗ
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΘΕΜΟΣ
Επιγραφικό Μουσείου

ANNA-ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΚΑΡΑΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ
ΛΘ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών
Αρχαιοτήτων

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΚΟΥΜΟΥΣΗ
6η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων

ΑΙΜΙΛΙΑ ΜΠΑΝΟΥ
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

† ΒΑΣΩ ΠΕΝΝΑ
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

Οργανωτική Επιτροπή

ANNA-ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΚΑΡΑΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ
(Πρόεδρος)
ΛΘ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών
Αρχαιοτήτων

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ (Αντιπρόεδρος)
25η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων

ΓΡΗΓΟΡΗΣ ΓΡΗΓΟΡΑΚΑΚΗΣ
ΛΘ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών
Αρχαιοτήτων

ΙΩΑΝΝΑ ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ
Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Πελοποννησιακών
Σπουδών

ΕΛΕΝΗ ΖΑΒΒΟΥ
Επιγραφικό Μουσείου

ΝΙΚΟΣ ΖΑΧΑΡΙΑΣ
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΚΟΣΣΥΒΑ
Δ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών
Αρχαιοτήτων

ΜΑΡΙΑ ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

ΣΩΤΗΡΗΣ ΡΑΠΤΟΠΟΥΛΟΣ
Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Πελοποννησιακών
Σπουδών

ΣΤΑΜΑΤΗΣ ΦΡΙΤΖΙΛΑΣ
ΛΘ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών
Αρχαιοτήτων

Συνεργασθέντες φορείς

Υ.ΠΟ.ΠΑΙ.Θ.Π.Α., Γενική Διεύθυνση Αρχαιοτήτων και Πολιτιστικής Κληρονομιάς
Δ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων
ΛΗ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων
ΛΘ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων
6η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων
25η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων
Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Πελοποννησιακών Σπουδών
Επιγραφικό Μουσείο

Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ	ix
----------------------	----

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ	xiv
--------------	-----

ΠΡΟΛΟΓΟΙ

<i>Πρόλογος των επιμελητών</i>	3
<i>Εναρκτήρια ομιλία του Διεθνούς Συνεδρίου «Το Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο» (1ο ΑΕΠΕΛ)</i>	4

Α. ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΑ

Ανδρέας Ι. Ντάρλας <i>Η παλαιολιθική εποχή στη νότια Πελοπόννησο: είκοσι χρόνια έρευνας στη χερσόνησο της Μάνης</i>	9
Παρασκευή Ελεφάντη – Ελένη Παναγοπούλου <i>Λακωνίς Ι. Ένα τοπόσημο της Μέσης Παλαιολιθικής Μάνης</i>	21
Μιχάλης Γκαζής <i>Νέα στοιχεία για την ΠΕ κατοίκηση στο Τείχος Δυμαίων</i>	33
Αιμιλία Μπάνου <i>Επανάραξη αρχαιολογικής έρευνας στο μινωικό ιερό κορυφής στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό Κυθήρων: 2011-2012</i>	47
Κωνσταντίνος Νικολέντζος – Σωτήρης Λαμπρόπουλος <i>Ο ποταμός Αλφειός σαν μεθοριακή γραμμή και χώρος κατοίκησης κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού</i>	59
Ανδρομάχη Βασιλοπούλου – Στέφανος Κεραμίδας – Σοφία Σπυροπούλου <i>Επ-ανασκάπτοντας έναν πρώιμο θολωτό τάφο στην Καζάρμα Αργολίδας</i>	79
Σοφία Βουτσάκη – Ιωάννα Μουτάφη – Αδαμαντία Βασιλογάμβρου – Δώρα Κονδύλη <i>Το Βόρειο Νεκροταφείο στον Άγιο Βασίλειο Λακωνίας και η εξέλιξη των ταφικών εθίμων στην αρχή της μυκηναϊκής περιόδου</i>	91
Ζαχαρούλα Λεβεντούρη – Σταυρούλα Γιαννούλη <i>Χελιδόνι Π.Ε. Ηλείας. Μια νέα συστάδα μυκηναϊκών τάφων στη θέση Διαμαντάκου-Μαργαζή</i>	101
Κωνσταντίνα Ακτύπη <i>Η τοπογραφία της περιοχής της Χαλανδρίτσας Αχαΐας και το μυκηναϊκό νεκροταφείο του Αγίου Βασιλείου</i>	111
Χριστοφίλης Μαγγίδης <i>Κάτω Πόλη Μυκηνών 2003-2012: Τα υστερομυκηναϊκά ευρήματα</i>	127
Δημήτρης Χατζηαγγέλου <i>Το σπήλαιο της Κλένιας: κατοίκηση και λατρευτικότητα</i>	137

Λεωνίδας Σουχλέρης
Λίθινα εργαλεία και αντικείμενα μικροτεχνίας από τον πρωτοελλαδικό οικισμό στον λόφο Κλαράκι στο οροπέδιο της Ασέας Αρκαδίας. Η διακίνηση του οψιανού στην ΝΑ Πελοπόννησο 145

Λεωνίδας Σουχλέρης – Γαρυφαλλιά Σμέρου
Κεραμική της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού από τον πρωτοελλαδικό οικισμό στη θέση Κλαράκι στην περιοχή της Ασέας Αρκαδίας 153

Σταμάτης Φριτζίλας – Θεώνη Χριστοφίλου – Αθανάσιος Βρεττός
Προϊστορική κεραμική και λίθινα τέχνηρα από την ανατολική Αρκαδία 163

Σωκράτης Σ. Κουρσούμης – Μερκούριος Γεωργιάδης
Μια πρωτοελλαδική εγκατάσταση στη θέση «Κουτουμάτσα» της Αρχαίας Κορίνθου 171

B. ΚΛΑΣΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ

Σταμάτης Α. Φριτζίλας
Η Ακρόπολη του Αρκαδικού Ορχομενού το 2012 183

Σταμάτης Α. Φριτζίλας
Ανασκαφή πόλης αρχαϊκών και κλασικών χρόνων στα Περιβόλια Μεγαλόπολης (2008-2011) 191

Άννα Βασιλική Καραπαναγιώτου – Ιφιγένεια Λεβέντη
Τα πήλινα ειδώλια από το ιερό της Δήμητρας και της Κόρης Καρποφόρων στον Άγιο Σώστη Τεγέας 199

Γεώργιος Μοστράτος
Οι αετωματικές συνθέσεις και τα ακρωτήρια του ναού της Αθηνάς Αλέας στην Τεγέα. Εικονογραφία, ερμηνεία και αποκατάσταση 207

Σωτήρης Γ. Ραπτόπουλος – Ιωάννα Ευσταθίου
Η έννοια της «ανάπτυξης» και της διαχείρισης των αρχαιολογικών χώρων στους τοπικούς φορείς της Αρκαδίας κατά τη δεκαετία του 1950, όπως προκύπτουν από το παλαιό αρχείο της Νομαρχίας Αρκαδίας 217

Ζωή Ασλαματζίδου-Κωστούρου
Γεωμετρικό νεκροταφείο στην Κόρινθο 229

Φωτεινή Α. Μπαλλά
Εισηγμένη κεραμική σε ταφικά σύνολα της Σικυώνας (τέλη 7ου αι. – 300 π.Χ.) 237

Γιάννης Λώλος
Η αρχαιολογική έρευνα των τελευταίων ετών στο πλάτωμα της Σικυώνας 249

Κατερίνα Τσάκα
Ανασκαφή νεκροταφείου ρωμαϊκής και πρωτοβυζαντινής περιόδου βόρεια της Αρχαίας Κορίνθου (1ος-6ος αιώνας μ.Χ.) 259

Ελένη Σαρρή
Πρόσφατα ευρήματα των αρχαϊκών χρόνων από το Άργος 271

Γεωργία Ήβου
Ταφικά σύνολα ιστορικών χρόνων στον βόρειο και βορειοανατολικό τομέα της πόλης του Άργους 285

Γιάννης Καρατζίκος
Η νεκρόπολη της Ερμιόνης. Ελληνιστικοί και ρωμαϊκοί χρόνοι 299

Παναγιώτα Αναστασιάδου – Αφροδίτη Παχύγιαννη
Το αναστηλωτικό πρόγραμμα αποκατάστασης της δωρικής κιονοστοιχίας στη Θόλο της Επιδαύρου. Μελέτη – Εφαρμογή 309

Βασίλειος Λαμπρινουδάκης – Ευάγγελος Καζολιάς – Παναγιώτα Αναστασιάδου
Επανεξέταση του «Κτιρίου Ε» και του «Βωμού του Απόλλωνος» στο Ασκληπιείο της Επιδαύρου 319

Αδαμαντία Βασιλογάμβρου – Μαρία Τσούλη – Αφροδίτη Μαλτέζου <i>Η πόλη της Σπάρτης μέσα από τις πρόσφατες αρχαιολογικές ανασκαφές</i>	329
Μαρία Τσούλη <i>Το έργο της Ε' Ε.Π.Κ.Α. στη Λακωνική Μάνη, 2006-2009. Τα πορίσματα των ερευνών</i>	353
Μαρία Τσούλη <i>Ανασκαφική έρευνα στον οικισμό των Ταιναρίων. Συμβολή στη μελέτη της οικιστικής αρχιτεκτονικής και της τεχνικής κατασκευής ψηφιδωτών δαπέδων στη Λακωνία κατά την ελληνιστική περίοδο</i>	377
Δημήτριος Βλαχάκος <i>Νέα στοιχεία για το ελληνιστικό τείχος της Σπάρτης</i>	397
Αφροδίτη Μαλτέζου <i>Αγροτικές εγκαταστάσεις στη Λακωνική</i>	407
Αθανάσιος Θέμος – Ελένη Ζαββού – Mieke Prent – Stuart MacVeagh Thorne <i>Η ακρόπολη του Σελινούντα (Λακωνία)</i>	421
Ελένη Ζαββού – Αθανάσιος Θέμος – Χρύσανθος Κανελλόπουλος <i>Παρατηρήσεις στην αρχαία πόλη του Γυθείου μέσα από τα ανασκαφικά ευρήματα των ετών 1994-2006</i>	425
Γιώργος Δουλφής <i>Κιονόκρανα με φύλλα άκανθας και φύλλα υδροχαρή από τη Λακωνία. Μία μαρτυρία ακμής και πολιτιστικής συνέχειας</i>	435
Γρηγόρης Βαφειάδης <i>Χάλκινο tintinnabulum από την Αρχαία Σπάρτη</i>	453
Άρης Τσαραβόπουλος – Γκέλη Φράγκου – Ευάγγελος Κρουστάλης <i>«Παλιόκαστρο» Κυθήρων. Ένας λακωνικός οικισμός σε ένα λακωνικό νησί</i>	457
Δημήτρης Σ. Σούρλας <i>«Τὰ δὲ Κύθηρα νήσος ἐστίν, ἐπίκειται δὲ τῇ Λακωνικῇ κατὰ Μαλέαν». Τα γλυπτά των Κυθήρων και η μαρτυρία τους για την ιστορία και τις σχέσεις του νησιού</i>	467
Kyriakos Psaroudakis <i>Fire sacrifices and enagismoi at the Sanctuary of the Hero in Ancient Messene</i>	483
Παναγιώτα Τσιλογιάννη <i>Αμφορείς από την αρχαία Μεσσήνη: η τοπική παραγωγή</i>	491
Μαγδαληνή Βασιλειάδου <i>Οστέινα και ελεφαντοστέινα αντικείμενα από την Αρχαία Μεσσήνη. Μια πρώτη παρουσίαση</i>	501
Έλενα Κ. Παρτίδα <i>Μετασεισμική αρχιτεκτονική Ολυμπίας. Ο αντίκτυπος των φυσικών φαινομένων στη νοοτροπία των αρχιτεκτόνων κατά τον 4ο αι. π.Χ.</i>	511
Χρήστος Ματζάνας <i>Κατάλοιπα ιερού των πρώιμων ιστορικών χρόνων στον Άγιο Ανδρέα (Φειά) Κατακόλου Ηλείας</i>	515
Μιχάλης Πετρόπουλος <i>Ρωμαϊκές μαρμαρίνες κίστες από σωστικές ανασκαφές της Πάτρας</i>	531
Αθανάσιος Ριζάκης – Κωνσταντίνος Παπαγιαννόπουλος – Ελένη Σιμώνη <i>Συμβολή στη μελέτη των ρωμαϊκών κτηματολογίων στη Δυμαία χώρα με τη χρήση Γεωγραφικών Συστημάτων Πληροφοριών</i>	561
Άρτεμις Μανιάκη <i>Ρωμαϊκό νεκροταφείο στα Βραχναίικα δυτικής Αχαΐας</i>	571
Christa Schauer <i>Γεωμετρική κεραμική από τους Λουσούς. Νέα στοιχεία για την πρώιμη ιστορία της πόλης</i>	585

Αγγελική Λαμπάκη <i>Θεατρικά οικοδομήματα κλασικών και ελληνιστικών χρόνων στην Πελοπόννησο</i>	595
Κατερίνα Τζαβελοπούλου <i>Τελετουργική πρακτική προς τιμήν των ηρώων στην Πελοπόννησο</i>	607
Έλενα Κόρκα – Joseph L. Raif <i>Ανασκαφική έρευνα στη θέση Ράχη Κουτσογκίλλα Κεγχρεών Κορινθίας</i>	617
Έλενα Κόρκα – Αναγνώστης Αγελαράκης <i>Νέα στοιχεία περί της πώρινης γραπτής σαρκοφάγου Φανερωμένης Χιλιομοδίου</i>	627
Γκιώνη Μαρία <i>Η εξερεύνηση μιας οικίας των κλασικών χρόνων στην Κυρά Βρύση Ισθμίας</i>	635
Θεοτόκης Θεοδούλου <i>Ποντισμένα κτηριακά κατάλοιπα στη Δάρδιζα Ερμιόνης</i>	649
Σταματούλα Μακρυπόδη <i>Σφραγίσματα σε πηλό από την Πελοπόννησο. Διαχρονική και διατοπική εξέταση (από τους γεωμετρικούς έως και τους ρωμαϊκούς χρόνους)</i>	655
Άννα Αλεξανδροπούλου <i>Παρατηρήσεις σε γνωστά ειδώλια και σε έναν άγνωστο ναΐσκο από την Πελοπόννησο</i>	663

Γ. ΒΥΖΑΝΤΙΟ – ΜΕΣΑΙΩΝΑΣ – ΝΕΟΤΕΡΟΙ ΧΡΟΝΟΙ

Νικόλαος Σιώμκος <i>Η αναδιαμόρφωση ενός υστεροβυζαντινού ναού κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο. Οι τοιχογραφίες της μονής του Αγίου Νικολάου στο Βαλτεσινίκο Αρκαδίας</i>	677
Susanne Metaxas <i>Νέα αρχαιολογικά στοιχεία για την οικιστική δραστηριότητα στο Παλλάντιον στην πρωτοβυζαντινή εποχή</i>	689
Ευαγγελία Π. Ελευθερίου – Νεκτάριος Ι. Σκάγκος <i>Σωστική ανασκαφή στη θέση Εκκλησιές Βουτιάνων Λακωνίας</i>	701
Μιχάλης Κάππας <i>Μεταμόρφωση Σκάρμηγκα και Άγιος Νικόλαος Αίπειας. Ανασκαφική διερεύνηση και εργασίες αποκατάστασης σε δύο βυζαντινά μνημεία της Μεσσηνίας</i>	709
Νικόλαος Ζίας – Μαρία-Χρυσούλα Στάικου – Κωνσταντίνος Πάντος – Κωνσταντίνα-Παρασκευή Δουβόγιαννη <i>Νικόαστρο Πύλου. Αποκατάσταση Ι. Ναού Μεταμόρφωσης Σωτήρος</i>	727
Ιωάννα Αγγελοπούλου – Σοφία Κίγκα – Ελένη Ταβουκτσιή <i>Μελέτη στερέωσης-αποκατάστασης του ΝΑ επιθαλάσσιου πύργου του Κάστρου Μεθώνης</i>	737
Αναστασία Κουμούση <i>Μεσαιωνικό Υδραγωγείο Πάτρας. Η αποκάλυψη ενός άγνωστου δημοσίου έργου και η μεταφορά του</i>	747
Αναστασία Λερίου – Ελένη Γ. Μανωλέσσου <i>Βασιλική Κρανείου Αρχαίας Κορίνθου: επανεξέταση δεδομένων του χώρου και του μνημείου</i>	761
Αμαλία Ανδρουλιδάκη – Ευαγγελία Π. Ελευθερίου – Αντωνία Μαρδά-Στυψιανού – Αναστασία Τσακμάκη <i>Η πρόσφατη έρευνα στο κάστρο Γερακίου. Τα κοσμικά κτίσματα του οικισμού</i>	771
Ιωάννα Καράνη <i>Νεότερα στοιχεία για την Ιερά Μονή Μαρδακίου</i>	781
Ελένη Γεωργούλη <i>Οθωμανική αρχιτεκτονική στο Κάστρο Ακροκορίνθου. Αποκατάσταση και επανάχρηση Τεμένους Α΄</i>	791

Αναστασία Λερίου – Νικήτας Πάσσαρης <i>Ο Δημήτριος Ι. Πάλλας και η αρχαιολογία της παλαιοχριστιανικής Πελοποννήσου από τις αρχές της δεκαετίας του 1950 μέχρι σήμερα</i>	801
Έλλη Τζαβέλλα <i>Βυζαντινή κεραμική από την Αρχαία Κόρινθο και οι μαρτυρίες της για την οικιστική μορφή της πόλης</i>	811
Alexandra Konstantinidou <i>Medieval pottery from two Messenian churches: the Transfiguration at Metamorfosi (Skarmingas) and Saint Nicholas in Aipeia</i>	825
Νικόλαος Βασιλάκης <i>Πήλινες καπνοσύριγγες και λουλάδες ναργιλέ από το Κάστρο Πάτρας</i>	835
Δ. ΕΙΔΙΚΟ ΘΕΜΑ: ΥΔΑΤΙΝΟΙ ΠΟΡΟΙ	
Αθανάσιος Θέμος – Νικολέττα Κουλογεωργίου <i>Νέα τμήματα υδραγωγείου της Σπάρτης</i>	855
Αθανάσιος Θέμος– Αλέξανδρος Στρατής <i>Το υδραγωγείο του Γυθείου. Νέες επισημάνσεις και παρατηρήσεις</i>	861
Σταύρος Δ. Γιαννόπουλος <i>«Γή και ύδωρ» ως αιτία δικαστικής διένεξης μεταξύ πόλεων των Ελευθερολακώνων</i>	869
Γιάννης Χαιρετάκης <i>«Τὸ ὕδωρ ἐτέρωσε τρέψας». Η εκτροπή ενός ρέματος στα Μέγαρα</i>	879
Μηλιά Γιαννακούλη <i>Υστερορωμαϊκός αγωγός από τα έργα αποχέτευσης στο Άργος</i>	889
Ευαγγελία Μαλαπάνη <i>Ρωμαϊκά βαλανεία στο Πεταλίδι Μεσσηνίας</i>	897
Ολυμπία Βικάτου <i>Το ρωμαϊκό λουτρό της Σκαφιδιάς</i>	905
Yannis Lolos – Cees Passchier – Gül Sürmelihindi <i>Carbonate deposits in Roman aqueducts as a data source: examples from Corinthia and Argolis</i>	915
Άννα Σφήκα <i>Αρχαιολογικές μαρτυρίες της διαχείρισης των υδάτων στην περιοχή της Αρχαίας Κορίνθου</i>	923
Ανδριάνα Κώτση – Παρασκευή Αρμένη <i>Σωστική ανασκαφή λουτρικής εγκατάστασης στη θέση Μουχτέικο Καραβά Λακωνίας</i>	937
Γιώργος Β. Νικολάου <i>Αίτημα των κατοίκων των χωριών Μπερζοβά και Αγιωργίτικα Αρκαδίας προς την οθωνική κυβέρνηση για την αποστράγγιση των λιμναζόντων στην πεδιάδα της περιοχής υδάτων (1833-1835)</i>	947

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ

Αγελαράκης Αναγνώστης
Professor of Anthropology
Adelphi University
agelarakis@adelphi.edu

Αγγελοπούλου Ιωάννα
Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας
ioanna@castello.gr

Ακτύπη Κωνσταντίνα
Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας
kaktipi@culture.gr, konst.aktypi@gmail.com

Αλεξανδροπούλου Άννα
Δρ. Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Πειραιώς και Νήσων
anna.alexandropoulou@hol.gr

Αναστασιάδου Παναγιώτα
Αρχιτέκτων-Μηχανικός
Επιτροπή Συντήρησης Μνημείων Επιδαύρου
anast_you@yahoo.com

Ανδρουλιδάκη Αμαλία
Αρχιτέκτων-Μηχανικός
Διεύθυνση Προστασίας και Αναστήλωσης
Νεωτέρων και Σύγχρονων Μνημείων, ΥΠ.ΠΟ.Α.
aandroulidaki@culture.gr

Αρμένη Παρασκευή
Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας
timandra13@hotmail.com

Ασλαματζίδου-Κωστούρου Ζωή
Αρχαιολόγος, Επίτιμη Έφορος Αρχαιοτήτων
nikos_zoe_k@hotmail.com

Βασιλάκης Νικόλαος
Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας
nikosvasilakis91@gmail.com

Βασιλειάδου Μαγδαληνή
Δρ. Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Ανατολικής Αττικής
magdavasi@yahoo.gr

Βασιλογάμβρου Αδαμαντία
Δρ. Αρχαιολόγος, Επίτιμη Έφορος Αρχαιοτήτων
adapanvas@gmail.com

Βασιλοπούλου Ανδρομάχη
Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας
avasilopoulou@culture.gr

Βαφειάδης Γρηγόρης
Αρχαιολόγος
Διεύθυνση Τεκμηρίωσης και Προστασίας
Πολιτιστικών Αγαθών, ΥΠ.ΠΟ.Α.
gvafeiadis@culture.gr

Βικάτου Ολυμπία
Δρ. Αρχαιολόγος, Προϊσταμένη
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αιτωλοακαρνανίας
και Λευκάδος
olvikatou@yahoo.gr

Βλαχάκος Δημήτριος
Αρχαιολόγος, ΜΔΕ
Dvlachakos@hotmail.com

Βουτσάκη Σοφία
Professor of Greek Archaeology
University of Groningen
s.voutsaki@rug.nl

Βρεττός Αθανάσιος
Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Ανατολικής Αττικής
jahlive1985@hotmail.com

Γεωργιάδης Μερκούριος
Δρ. Αρχαιολόγος
Honorary Research Fellow
University of Nottingham
merkourisgeorgiadis@hotmail.com

Γεωργούλη Ελένη
Αρχιτέκτων-Μηχανικός
Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας
lneg77@gmail.com

Γιαννακούλη Μηλιά
Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αργολίδας
milgiannakouli@gmail.com

Γιαννόπουλος Σταύρος
Δρ. Αρχαίας Ιστορίας
Ειδικός Γραμματέας Εταιρείας Λακωνικών Σπουδών
gianno75@hotmail.com

Γιαννούλη Σταυρούλα
Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηλίας
efahle@culture.gr

Γκαζής Μιχάλης
Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας
mgkazis@culture.gr

Γκιώνη Μαρία
Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας
maria_gkioni@yahoo.gr

Δουβόγιαννη Κωνσταντίνα-Παρασκευή
Πολιτικός Μηχανικός, MSc
cv98188@yahoo.gr

Δουλφής Γεώργιος
Αρχαιολόγος, υποψήφιος διδάκτωρ
Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
gdoulfis@yahoo.gr

Ελευθερίου Ευαγγελία
Δρ. Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας
evaelef@yahoo.com

Ελεφάντη Παρασκευή
Δρ. Αρχαιολόγος
The Malcolm H. Wiener Laboratory for
Archaeological Science, A.S.C.S.A.
paraskevielefanti@gmail.com

Ευσταθίου Ιωάννα
Αρχαιολόγος-Σπηλαιολόγος
Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας
gianna_efstathiou@yahoo.gr

Ζαββού Ελένη
Αρχαιολόγος, ΜΔΕ
Επιγραφικό Μουσείο
ezavvou@culture.gr

Ζίας Νικόλαος
Ομότιμος Καθηγητής
Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Ήβου Γεωργία
Αρχαιολόγος, ΜΔΕ
Διεύθυνση Προϊστορικών και Κλασικών
Αρχαιοτήτων, ΥΠ.ΠΟ.Α.
g_inou@yahoo.gr

Θέμος Αθανάσιος
Δρ. Αρχαιολόγος
Επιγραφικό Μουσείο
ezavvou@culture.gr

Θεοδούλου Θεοτόκης
Δρ. Αρχαιολόγος
Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων
t_theotokis@hotmail.com

Καζολιάς Ευάγγελος
Πολιτικός Μηχανικός
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αργολίδας
vkazolias@gmail.com

Κανελλόπουλος Χρυσάνθος
Επίκουρος Καθηγητής Κλασικής Αρχαιολογίας
Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
chrys_kane@arch.uoa.gr

Κάππας Μιχάλης
Δρ. Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας
mgkappa@yahoo.gr

Καράνη Ιωάννα
Αρχιτέκτων-Μηχανικός
Διεύθυνση Ανασφάλωσης Βυζαντινών και
Μεταβυζαντινών Μνημείων, ΥΠ.ΠΟ.Α.
ikarani@tee.gr

Καραπαναγιώτου Άννα Βασιλική
Δρ. Αρχαιολόγος, Προϊσταμένη
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αρκαδίας
akarapanagiotou@culture.gr
akarapanagiotou@gmail.com

Καρατζίκος Ιωάννης
Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αργολίδας
ikaratzikos@yahoo.gr

Κεραμίδας Στέφανος
Αρχαιολόγος-Μουσειολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Κυκλάδων
efakyk@culture.gr

Κίγκα Σοφία
Αρχαιολόγος-Μουσειολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Ιωαννίνων
sofiakiga2005@hotmail.com

Κονδύλη Δώρα
Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας
dorakondyli@yahoo.gr

Κόρκα Έλενα
Δρ. Αρχαιολόγος, Προϊσταμένη
Γενική Διεύθυνση Αρχαιοτήτων και
Πολιτιστικής Κληρονομιάς, ΥΠ.ΠΟ.Α.
ekorka@culture.gr

Κουλογεωργίου Νίκη
Αρχαιολόγος, ΜΔΕ
Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας
nikiklg6@yahoo.gr

Κουμούση Αναστασία
Δρ. Αρχαιολόγος, Προϊσταμένη
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας
anitakoumousi@yahoo.gr

Κουρσούμης Σωκράτης
 Αρχαιολόγος, Υποψήφιος διδάκτωρ
 Διεύθυνση Προϊστορικών και Κλασικών
 Αρχαιοτήτων, ΥΠ.ΠΟ.Α.
 skoursoumis@yahoo.gr

Κρουστάλης Ευάγγελος
 Αρχαιολόγος, υποψήφιος διδάκτωρ
 Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
 e_kroustalis@yahoo.gr

Κώτση Ανδριάννα
 Αρχαιολόγος
 Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας
 andekot@yahoo.gr

Λαμπάκη Αγγελική
 Αρχαιολόγος
 Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας
 agelika_l@yahoo.co.uk

Λαμπρινουδάκης Βασίλειος
 Ομότιμος Καθηγητής
 Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
 labrin@otenet.gr

Λαμπρόπουλος Σωτήρης
 Δρ. Αρχαιολόγος
 Διεύθυνση Τεκμηρίωσης και Προστασίας
 Πολιτιστικών Αγαθών, ΥΠ.ΠΟ.Α.
 sotiris.lambropoulos@gmail.com

Λεβέντη Ιφιγένεια
 Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Κλασικής
 Αρχαιολογίας
 Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
 levnic@hol.gr

Λεβεντούρη Ζαχαρούλα
 Αρχαιολόγος
 Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηλίας
 zleventouri@culture.gr

Λερίου Αναστασία
 Δρ. Αρχαιολόγος-Μουσειολόγος
 Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας
 nleriou@yahoo.gr

Λώλος Γιάννης
 Αναπληρωτής Καθηγητής Προϊστορικής
 Αρχαιολογίας
 Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
 ylolos@otenet.gr

Μαγγίδης Χριστοφίλης
 Καθηγητής Κλασικών Σπουδών
 Dickinson College
 maggidic@dickinson.edu

Μακρυπόδη Σταματούλα
 Αρχαιολόγος
 Νομισματικό Μουσείο
 stmakrypodi@yahoo.gr

Μαλαπάνη Ευαγγελία
 Δρ. Αρχαιολόγος
 Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας
 emalapani@gmail.com

Μαλτέζου Αφροδίτη
 Αρχαιολόγος
 Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας
 afrmaltezou@gmail.com

Μανιάκη Άρτεμις
 Αρχαιολόγος
 Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας
 artemismaniaki@yahoo.gr

Μανωλέσσου Ελένη
 Δρ. Αρχαιολόγος
 Διεύθυνση Διαχείρισης Εθνικού
 Αρχείου Μνημείων, ΥΠ.ΠΟ.Α.
 manoleso@otenet.gr

Μαρδά-Στυψιανού Αντωνία
 Αρχιτέκτων-Μηχανικός, MSc
 taniamarda@yahoo.com

Ματζάνας Χρήστος
 Δρ. Αρχαιολόγος
 Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηλίας
 chmatzanas@culture.gr

Μοστράτος Γεώργιος
 Δρ. Αρχαιολόγος
 Διεύθυνση Διαχείρισης Εθνικού
 Αρχείου Μνημείων ΥΠ.ΠΟ.Α.
 georgios_mostratos@yahoo.co.uk

Μουτάφη Ιωάννα
 Δρ. Αρχαιολόγος
 University of Cambridge
 imoutafi@yahoo.gr

Μπαλλά Φωτεινή
 Δρ. Αρχαιολόγος
 Σπουδαστήριο Αρχαιολογίας και Ιστορίας Τέχνης
 Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
 fbala@uoa.gr

Μπάνου Αιμιλία
 Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Προϊστορικής
 Αρχαιολογίας
 Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
 eban@otenet.gr

Νικολάου Γεώργιος
 Αναπληρωτής Καθηγητής Νεότερης
 Ελληνικής Ιστορίας
 Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων
 g_v_nikolaou@hotmail.com

Νικολέντζος Κωνσταντίνος
 Δρ. Αρχαιολόγος
 Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο
 knikolentzos@culture.gr

Ντάρλας Ανδρέας
Δρ. Αρχαιολόγος, Προϊστάμενος
Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας
adarlas@culture.gr

Παναγοπούλου Ελένη
Αρχαιολόγος, Αναπληρώτρια Προϊσταμένη
Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας
elenipanaagoroulou@yahoo.com

Πάντος Κωνσταντίνος
Αρχιτέκτων-Μηχανικός
Επιτροπή Κάστρων Πυλίας
konstantinos.pantos@gmail.com

Παπαγιαννόπουλος Κωνσταντίνος
Αρχαιολόγος-Εκπαιδευτικός
Ινστιτούτο Τοπικής Ιστορίας, Καμενίτσα Αχαΐας
insti.gr@gmail.com

Παρτίδα Έλενα
Δρ. Αρχαιολόγος
Αρχαιολογικό Μουσείο Πατρών
amazonp207@gmail.com

Πάσσαρης Νικήτας
Δρ. Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Ανατολικής Αττικής
nikitas.passaris@hotmail.com

Παχύγιαννη Αφροδίτη
Πολιτικός Μηχανικός
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αργολίδας
efaarg@culture.gr

Πετρόπουλος Μιχάλης
Δρ. Αρχαιολόγος
Επίτιμος Έφορος Αρχαιοτήτων
petropoulosm@gmail.com

Ραπτόπουλος Σωτήριος
Δρ. Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Γρεβενών
sgrapto@yahoo.com

Ριζάκης Αθανάσιος
Ομότιμος Διευθυντής Ερευνών
Κέντρο Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας
Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών
arizakis@yahoo.com

Σαρρή Ελένη
Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αργολίδας
el.sarri@yahoo.gr

Σιμώνη Ελένη
Δρ. Αρχαιολόγος
Πανεπιστήμιο Πατρών
hsimoni@upatras.gr

Σιώμκος Νικόλαος
Δρ. Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Χαλκιδικής και Αγίου Όρους
siomkosnikos@yahoo.gr

Σκάγκος Νεκτάριος
Αρχαιολόγος, υποψήφιος διδάκτωρ
Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας
Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων
nekskag@yahoo.gr

Σμέρου Γαρυφαλία
Αρχαιολόγος, υποψήφια διδάκτωρ
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
garifalia.smerou@gmail.com

Σούρλας Δημήτρης
Αρχαιολόγος, υποψήφιος διδάκτωρ
Εφορεία Αρχαιοτήτων Πόλης Αθηνών
Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
d.sourlas@nootropia.gr

Σουχλέρης Λεωνίδας
Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας
lsoukleris@gmail.com

Σπυροπούλου Σοφία
Αρχαιολόγος
Διεύθυνση Προϊστορικών και Κλασικών
Αρχαιοτήτων, ΥΠ.ΠΟ.Α.
sspiropoulou@culture.gr

Στάικου Μαρία-Χρυσούλα
Αρχαιολόγος
marisa_stk@yahoo.com

Στρατής Αλέξανδρος
Αρχαιολόγος, ΜΔΕ
Εφορεία Αρχαιοτήτων Πειραιώς και Νήσων
alstratis@yahoo.gr

Σφήκα Άννα
Αρχαιολόγος, ΜΔΕ
annasfika@gmail.com

Ταβουκτσή Ελένη
Πολιτικός Μηχανικός, MSc
elenitavouktsi@yahoo.gr

Τζαβέλλα Έλλη
Δρ. Αρχαιολόγος
Ανοικτό Πανεπιστήμιο Κύπρου
ellitzav@gmail.com

Τζαβελοπούλου Κατερίνα
Δρ. Αρχαιολόγος
katerinatav@hotmail.com

Τσάκα Κατερίνα
Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας
ktsaka@gmail.com

Τσακμάκη Αναστασία
Αρχαιολόγος, ΜΔΕ
tasatsakmaki@yahoo.gr

Τσαραβόπουλος Άρης
Αρχαιολόγος
aristsaravopoulos@hotmail.com

Τσιλογιάννη Παναγιώτα
Δρ. Αρχαιολόγος
ptsilogianni@gmail.com

Τσούλη Μαρία
Δρ. Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας
mariatsouli@yahoo.gr

Φράγκου Γκέλυ
Αρχαιολόγος
gelyfragoy11@hotmail.com

Φριτζίλας Σταμάτης
Δρ. Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας
sfritzilas@gmail.com

Χαιρετάκης Γιάννης
Αρχαιολόγος, υποψήφιος διδάκτωρ
Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
yannischairidakis@gmail.com

Χατζηαγγέλου Δημήτρης
Αρχαιολόγος
Διεύθυνση Προϊστορικών και Κλασικών
Αρχαιοτήτων, ΥΠ.ΠΟ.Α.
hatziangelu@yahoo.com

Χριστοφίλου Θεώνη
Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αρκαδίας
theoni.christophilou@gmail.com

Konstantinidou Alexandra
Δρ. Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας
alexandra.archeo@gmail.com

Metaxas Susanne
Δρ. Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αρκαδίας
susanne.metaxas@yahoo.com

Passchier Cees
Professor
Johannes Gutenberg-Universität Mainz
cpasschi@uni-mainz.de

Prent Mieke
Δρ. Αρχαιολόγος
Vrije Universiteit Amsterdam
a.prent@vu.nl

Psaroudakis Kyriakos
Δρ. Αρχαιολόγος
Διεύθυνση Προϊστορικών και Κλασικών
Αρχαιοτήτων, ΥΠ.ΠΟ.Α.
kyrpsar@gmail.com

Rife Joseph L.
Associate Professor
Vanderbilt University
joseph.rife@vanderbilt.edu

Schauer Christa
Δρ. Αρχαιολόγος
Αυστριακό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αθηνών
christa.schauer@oeai.at

Thorne Stuart
Αρχαιολόγος
Ολλανδικό Ινστιτούτο Αθηνών
stuartthorne@cybercom.net

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

AA	<i>Archäologischer Anzeiger</i>
AAA	<i>Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών</i>
ABME	<i>Αρχαίον των Βυζαντινών Μνημείων της Ελλάδος</i>
<i>ActaPraehistA</i>	<i>Acta praehistorica et archaeologica</i>
AΔ	<i>Αρχαιολογικόν Δελτίον</i>
AE	<i>Αρχαιολογική Εφημερίς</i>
<i>Agora</i>	<i>The Athenian Agora: Results of Excavations Conducted by the American School of Classical Studies at Athens</i>
AJA	<i>American Journal of Archaeology</i>
AKB	<i>Archäologisches Korrespondenzblatt</i>
<i>AntDenk</i>	<i>Antike Denkmäler</i>
<i>AntJ</i>	<i>The Antiquaries Journal</i>
AR	<i>Archaeological Reports (Supplement to JHS)</i>
ASAA	<i>Annuario della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente</i>
AW	<i>Antike Welt: Zeitschrift für Archäologie und Kulturgeschichte</i>
AZ	<i>Archäologische Zeitung</i>
BABesch	<i>Bulletin Antieke Beschaving</i>
BAR	<i>British Archaeological Reports</i>
BÉFAR	<i>Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome</i>
BCH	<i>Bulletin de correspondance hellénique</i>
BICS	<i>Bulletin of the Institute of Classical Studies</i>
BSA	<i>Annual of the British School at Athens</i>
BF	<i>Byzantinische Forschungen</i>
BZ	<i>Byzantinische Zeitschrift</i>
CArchJ	<i>Cambridge Archaeological Journal</i>
CÉFR	<i>Collection de l'École française de Rome</i>
<i>Corinth</i>	<i>Corinth: Results of Excavations Conducted by the American School of Classical Studies at Athens</i>
CPh	<i>Classical Philology</i>
CR	<i>Classical Review</i>
CMGA	<i>Conservation and Management of Archaeological Sites</i>
CMS	<i>Corpus der Minoischen und Mykenischen Siegel</i>
CQ	<i>Classical Quarterly</i>
CRAI	<i>Comptes-rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres (Paris)</i>
CSCA	<i>California Studies in Classical Antiquity</i>
CVA	<i>Corpus Vasorum Antiquorum</i>
DHA	<i>Dialogues d'histoire ancienne</i>
ΔΙΕΕ	<i>Δελτίον Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας</i>
DOP	<i>Dumbarton Oaks Papers</i>
ΔΧΑΕ	<i>Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας</i>
EEBM	<i>Επετηρίς Εταιρείας Βοιωτικών Μελετών</i>
ΕΕΒΣ	<i>Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών</i>
EMC	<i>Échos du monde classique: Classical Views</i>
ÉPRO	<i>Études préliminaires aux religions orientales dans l'Empire romain</i>
Έργον	<i>Τὸ Έργον τῆς Έν Αθήναις Αρχαιολογικῆς Εταιρείας</i>
HThR	<i>Harvard Theological Review</i>
IG	<i>Inscriptiones Graecae</i>
IJHA	<i>International Journal of Historical Archaeology</i>
INJ	<i>The Israel Numismatic Journal</i>
JAS	<i>Journal of Archaeological Science</i>
JdI	<i>Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts</i>
JFA	<i>Journal of Field Archaeology</i>
JHS	<i>Journal of Hellenic Studies</i>

JIAN	<i>Journal international d'archéologie numismatique</i>
JMA	<i>Journal of Mediterranean Archaeology</i>
JÖAI	<i>Wissenschaftlicher Jahresbericht des Österreichischen Archäologischen Instituts</i>
JÖB	<i>Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik</i>
JRA	<i>Journal of Roman Archaeology</i>
JRGZM	<i>Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz</i>
LIMC	<i>Lexikon Iconographicum Mythologiae Classicae</i>
MBHA	<i>Münstersche Beiträge zur antiken Handelsgeschichte</i>
MDAI(A)	<i>Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung</i>
MDAI(I)	<i>Istanbuler Mitteilungen / Deutsches Archäologisches Institut, Abteilung Istanbul: Beiheft</i>
MDAI(R)	<i>Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Römische Abteilung: Ergänzungsheft</i>
MMAI	<i>Monuments et mémoires publiés par l'Académie des inscriptions et belles-lettres, Fondation Eugène Piot</i>
MÉFRA	<i>Mélanges de l'École française de Rome, Antiquité</i>
MonAnt	<i>Monumenti antichi</i>
ÖJh	<i>Jahreshefte des Österreichischen archäologischen Instituts in Wien</i>
OpAth	<i>Opuscula Atheniensia</i>
OpRom	<i>Opuscula Romana</i>
Opuscula	<i>Opuscula. Annual of the Swedish Institutes in Athens and Rome</i>
ΠΑΕ	<i>Πρακτικά τῆς Ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας</i>
PoDIA	<i>Proceedings of the Danish Institute at Athens</i>
QDAP	<i>Quarterly of the Department of Antiquities of Palestine</i>
RA	<i>Revue archéologique</i>
RAC	<i>Rivista di Archeologia Cristiana</i>
RdA	<i>Rivista di Archeologia</i>
RDAC	<i>Report of the Department of Antiquities Cyprus</i>
RE	<i>Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft</i>
REB	<i>Revue des études byzantines</i>
REG	<i>Revue des études grecques</i>
RESEE	<i>Revue des études sud-est européennes</i>
RN	<i>Revue numismatique</i>
RPC	<i>Roman Provincial Coinage</i>
SEG	<i>Supplementum Epigraphicum Graecum</i>
SGDI	<i>Sammlung der griechischen Dialekt-Inschriften</i>
TAPhA	<i>Transactions of the American Philological Association</i>
ThesCRA	<i>Thesaurus Cultus et Rituum Antiquorum</i>
TM	<i>Travaux et Mémoires</i>

ΠΡΟΛΟΓΟΙ

Πρόλογος των επιμελητών

Το Διεθνές Συνέδριο «Το Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο» (ΑΕΠΕΛ1), που διοργάνωσαν από κοινού το Υπουργείο Πολιτισμού (Γενική Διεύθυνση Αρχαιοτήτων και Πολιτιστικής Κληρονομιάς, Δ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, ΛΗ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, ΛΘ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, 6η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, 25η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Πελοποννησιακών Σπουδών, Επιγραφικό Μουσείο) και το Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου (Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών – Τμήμα Ι.Α.Δ.Π.Α.), πραγματοποιήθηκε με επιτυχία στην Τρίπολη στις 7-11 Νοεμβρίου 2012. Έλληνες και ξένοι συνάδελφοι συμμετείχαν με περισσότερες από 150 προφορικές και αναρτημένες ανακοινώσεις, προσφέροντας ένα πανόραμα της σύγχρονης αρχαιολογικής έρευνας στην Πελοπόννησο και τα Κύθηρα.

Πρόθεση όλων ήταν ο θεσμός αυτός να εδραιωθεί, με συνέδρια που θα επαναλαμβάνονται σε τακτική βάση και με ευρεία αναγνώριση από το επιστημονικό κοινό. Ήδη πραγματοποιήθηκε η Β΄ Επιστημονική Συνάντηση «Το Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο» (ΑΕΠΕΛ2), την οποία διοργάνωσε το Τμήμα Ι.Α.Δ.Π.Α. του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου στην Καλαμάτα (1-4 Νοεμβρίου 2017). Η παρούσα έκδοση, την οποία συντόνισαν η Εφορεία Αρχαιοτήτων Αρκαδίας (ΕΦ.Α.ΑΡΚ.) και το Τμήμα Ι.Α.Δ.Π.Α. του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου, εγκαινιάζει τη σειρά των Πρακτικών των συνεδρίων αυτών.

Στην έκδοση του παρόντος τόμου ακολουθήθηκε η σειρά του προγράμματος του συνεδρίου, με χρονολογική διαίρεση σε περιόδους (Προϊστορικό Τμήμα, Κλασικό – Ρωμαϊκό Τμήμα, Βυζαντινό – Μεσαιωνικό – Νεότερο Τμήμα), γεωγραφική διαίρεση σε νομούς (Αρκαδία, Αργολίδα, Λακωνία, Μεσσηνία, Ηλία, Κορινθία) και, τέλος, το ειδικό θέμα του συνεδρίου με τίτλο «Υδάτινοι Πόροι». Ευχαριστούμε τους συγγραφείς για την έγκαιρη αποστολή των κειμένων και την κατανόησή τους για την καθυστέρηση στην ολοκλήρωση της έκδοσης. Ευχαριστούμε, επίσης, την κα Σοφία Ανδρικοπούλου, που ανέλαβε τη γραμματειακή υποστήριξη για λογαριασμό της ΕΦ.Α.ΑΡΚ., τις κ.κ. Βασιλική Καραγιάννη, Δήμητρα Οικονόμου, Ευτέρπη Ράλλη και Μαρία Σοφικίτου, που εργάστηκαν στη μορφοποίηση των κειμένων, και τον κ. Γιώργο Κάππο, που επιμελήθηκε το εξώφυλλο του τόμου.

Η παρούσα έκδοση έρχεται να επιβεβαιώσει την πεποίθησή μας ότι το Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο αποτελεί θεσμό ζωντανό και αναπόσπαστο μέρος του διαλόγου για την αρχαιολογική έρευνα στην Πελοπόννησο. Ευχόμαστε οι συναντήσεις του Αρχαιολογικού Έργου στην Πελοπόννησο και οι αντίστοιχες εκδόσεις να συνεχίσουν να προσελκύουν τη συμμετοχή των επιστημόνων που δραστηριοποιούνται στην περιοχή και το ενδιαφέρον του ευρύτερου επιστημονικού κοινού.

Κλείνοντας, αφιερώνουμε τον τόμο αυτό στη μνήμη της αγαπητής συναδέλφου Βάσως Πέννα, που με θέρμη υποστήριξε και προώθησε τον θεσμό του ΑΕΠΕΛ.

Δρ. Ελένη Ζυμή

Επίκουρος Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

Δρ. Άννα-Βασιλική Καραπαναγιώτου

Προϊσταμένη Εφορείας Αρχαιοτήτων Αρκαδίας

Δρ. Μαρία Ξανθοπούλου

Επίκουρος Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

Εναρκτήρια ομιλία του Διεθνούς Συνεδρίου «Το Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο» (ΑΕΠΕΛ1)

Το κουβάρι των μυθικών απαρχών της Πελοποννήσου άρχισε να ξετυλίγεται όταν ο νεαρός Πέλοπας, του οποίου η μορφή, όπως απεικονίζεται σε αττικό ερυθρόμορφο αμφορέα του 410 π.Χ., αποτέλεσε το εμβληματικό μοτίβο του έντυπου υλικού του συνεδρίου, νίκησε στη γνωστή αρματοδρομία τον Οινόμαο, βασιλιά της Πίσσας και κέρδισε ως σύζυγο την Ιπποδάμεια, κόρη του βασιλιά.

Σήμερα, σε αυτό τον χώρο, στην καρδιά του Μοριά, ξεκινά ένα διεθνές συνέδριο που στόχο έχει να δημοσιοποιήσει, όχι μόνο στο ειδικό αλλά και στο ευρύ κοινό, πτυχές από το πολυσχιδές έργο της αρχαιολογικής έρευνας στη γεωγραφική ενότητα της Πελοποννήσου. Πρόκειται για μία πρωτοβουλία που διοργανώνουν από κοινού περιφερειακές και ειδικές περιφερειακές υπηρεσίες της Γενικής Γραμματείας Πολιτισμού και το Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου. Στο συνέδριο θα παρουσιαστούν πάνω από 150 πρωτότυπες ανακοινώσεις που καλύπτουν το ευρύ φάσμα του εντοπισμού, της αποκάλυψης, ανασκαφής, τεκμηρίωσης, προστασίας, συντήρησης, αποκατάστασης και ανάδειξης αρχαιοτήτων από τις απαρχές της ανθρώπινης παρουσίας στη γη του Πέλοπα έως και τους πρώτους μετεπαναστατικούς χρόνους. Η εικονική μας πλοήγηση σε ιστορικούς τόπους της Πελοποννήσου θα περιλαμβάνει πολλούς σταθμούς από την προϊστορική ακρόπολη του Τείχους Δυμαίων στην Αχαΐα έως τα παλαιολιθικά κατάλοιπα και την έρευνα σπηλαίων της λακωνικής Μάνης, από το έργο αποκατάστασης των μνημείων του Ασκληπιείου της Επιδαύρου έως τις πρόσφατες έρευνες στον αρχαιολογικό χώρο της Ολυμπίας, από τα νέα στοιχεία για την οικιστική δραστηριότητα στην Αρκαδία κατά τη βυζαντινή περίοδο έως τις αναστηλώσεις στις καστροπολιτείες του Μυστρά και της Μεθώνης. Στους σταθμούς της περιήγησής μας περιλαμβάνονται και οι νέες αρχαιολογικές ανακαλύψεις στις Περιφερειακές Ενότητες Αρκαδίας, Κορινθίας και Λακωνίας με αφορμή το τεχνικό έργο της κατασκευής της νέας Εθνικής Οδού της Πελοποννήσου καθώς και τα σημαντικά μουσειακά έργα που βρίσκονται σε εξέλιξη.

Όλο αυτό το πολυσχιδές ερευνητικό έργο στηρίζεται στην επίμονη προσπάθεια διαφόρων φορέων του Υπουργείου Παιδείας, Θρησκευμάτων, Πολιτισμού και Αθλητισμού. Κατ' αρχήν και κατά κύριο λόγο στο στελεχιακό δυναμικό των Περιφερειακών Υπηρεσιών της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας του Υπουργείου που δραστηριοποιούνται στην Πελοπόννησο, των Εφορειών, δηλαδή, Προϊστορικών – Κλασικών και Βυζαντινών Αρχαιοτήτων. Σημαντική, εξάλλου, είναι η πολύχρονη ερευνητική δουλειά που επιτελούν αρχαιολογικά τμήματα Πανεπιστημιακών Ιδρυμάτων της χώρας μας, ξένες αρχαιολογικές σχολές που δραστηριοποιούνται στην Πελοπόννησο αλλά και επιστημονικές επιτροπές του Ταμείου Διαχείρισης Πιστώσεων για την Εκτέλεση Αρχαιολογικών Έργων. Η καταγραφή, τεκμηρίωση και προβολή του αρχαιολογικού πλούτου της χώρας μας δεν αποτελεί μοναδικό προνόμιο των αρχαιολόγων αλλά βασίζεται στη διεπιστημονική συνεργασία που δένει αρμονικά παραδοσιακές ερευνητικές μεθόδους με τις νέες τεχνολογίες αποδεικνύοντας ότι η αρχαιολογία, η έρευνα δηλαδή του παρελθόντος είναι μία ζωντανή δραστήρια επιστήμη με μέλλον. Συντηρητές, αρχιτέκτονες και πολιτικοί μηχανικοί, χημικοί μηχανικοί και ηλεκτρολόγοι μηχανολόγοι, σχεδιαστές, τοπογράφοι, διοικητικοί υπάλληλοι, φύλακες και εργάτες είναι πολύτιμοι συνεργάτες μας σε αυτήν την προσπάθεια. Θα επιτρέψετε σε εμάς τους αρχαιολόγους να διατηρήσουμε το μοναδικό προνόμιο να συνιστούμε το διάυλο επικοινωνίας ανάμεσα στα κατάλοιπα του παρελθόντος και στην κοινωνία του παρόντος. Θα ήθελα εδώ να αναφερθώ ειδικά σε μία ομάδα συνέδρων, στους νέους επιστήμονες με ειδικές σπουδές και γλωσσομάθεια, πολίτες της Ελλάδας και της Ευρώπης, που παραμένουν και

δραστηριοποιούνται στην περιφέρεια και όχι στην πρωτεύουσα και υποστηρίζουν το έργο μας.

Το «Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο» δε θα ήταν δυνατόν να πραγματοποιηθεί χωρίς την αμέριστη συμπαράσταση τόσο της πολιτείας όσο και της τοπικής αυτοδιοίκησης. Ευχαριστούμε θερμά το Υπουργείο μας και ιδιαίτερα τον Αναπληρωτή Υπουργό Πολιτισμού και Αθλητισμού κ. Κωνσταντίνο Τζαβάρα για την οικονομική υποστήριξη του εγχειρήματος, από την οποία καλύφθηκε το μεγαλύτερο μέρος του έντυπου υλικού στους φακέλλους που μοιράστηκαν στους συνέδρους, η ενίσχυση των μικροφωνικών εγκαταστάσεων των αιθουσών και η μεταφορά των συνέδρων στην αρχαιολογική εκδρομή της Κυριακής. Ως σημαντικότερο θεσμό για τις πολιτιστικές δράσεις της Περιφέρειας Πελοποννήσου χαρακτήρισε τη διεθνή αυτή συνάντηση ο κ. Πέτρος Τατούλης, Περιφερειάρχης Πελοποννήσου, ο οποίος υποστηρίζει με θέρμη και δημοσίως το έργο που επιτελούν οι Αρχαιολογικές Υπηρεσίες. Εκ μέρους της Επιστημονικής και της Οργανωτικής Επιτροπής εκφράζω τις ευχαριστίες μου στην Περιφερειακή Ένωση Δήμων Πελοποννήσου και στον Πρόεδρο της κ. Παναγιώτη Νίκα, Δήμαρχο Καλαμάτας, για τη χορηγία των αναψυκτικών καθ' όλη τη διάρκεια του συνεδρίου. Με ιδιαίτερο ενθουσιασμό και αγάπη ανέλαβε ένα μέρος της διοργάνωσης του Συνεδρίου ο Δήμος Τρίπολης παραχωρώντας φιλοκερδώς το σύνολο των χώρων του Πνευματικού Κέντρου για τέσσερις ημέρες και προσφέροντας τη δεξίωση και τη μουσική βραδιά με το Δώρο Δημοσθένους το Σάββατο βράδυ, μετά από τη λήξη των εργασιών. Θα ήθελα προσωπικά να ευχαριστήσω για τις ενέργειές τους το Δήμαρχο Τρίπολης κ. Γιάννη Σμυρνιώτη, την Αντιδήμαρχο και Πρόεδρο του Νομικού Προσώπου του Δήμου κα Χριστίνα Ζαμπαθά και τον υπάλληλο του Δήμου κ. Θόδωρο Τσιάμη. Δεν θα πρέπει εδώ να ξεχάσουμε να αναφέρουμε και επαγγελματίες της πόλης μας που υποστήριξαν οικονομικά το εγχείρημά μας και συγκεκριμένα το τουριστικό γραφείο Παναγιώτης Καπόγιαννης, τα Λατομεία Λαρσινός, το Ράδιο Ταξί Άγιος Χριστόφορος, την εταιρεία πληροφοριακών συστημάτων Βράτιμος – Δούλος, το μεζεδοπωλείο Χοές, το βιβλιοπωλείο Πάπυρος, το φωτοτυπείο Φανής Παπαντωνίου και το οινοποιείο Σπυρόπουλου.

Το Συνέδριο διαρθρώνεται σε τρία ξεχωριστά τμήματα που λαμβάνουν χώρα παράλληλα σε τρεις αίθουσες: στο Προϊστορικό Τμήμα, στο Κλασικό – Ρωμαϊκό Τμήμα και στο Βυζαντινό – Μεσαιωνικό – Νεότερο Τμήμα. Οι συνεδρίες των τμημάτων αυτών συντονίζονται από Προεδρεία που απαρτίζονται από Εφόρους Αρχαιοτήτων, εν ενεργεία και επίτιμους, πανεπιστημιακούς δασκάλους και διευθυντές ξένων αρχαιολογικών σχολών, έγκριτους επιστήμονες οι οποίοι αποδέχθηκαν την πρότασή μας για να συμβάλλουν με το κύρος τους στην επιτυχή έκβαση του συνεδρίου και τους ευχαριστούμε θερμά για αυτό.

Όταν πριν από δύο μήνες εισηγήθηκα στους συναδέλφους της Επιστημονικής και της Οργανωτικής Επιτροπής να αναλάβει η ΛΘ΄ Εφορεία Αρχαιοτήτων το μεγάλο βάρος της τελικής προετοιμασίας του συνεδρίου γνώριζα πολύ καλά ότι το στελεχειακό δυναμικό της Υπηρεσίας μπορεί να τα φέρει άψογα εις πέρας με το δύσκολο έργο του τελικού σταδίου της διοργάνωσης. Στην Ελένη Χαλκίδη, στη Γεωργία Παπαδοπούλου, στη Βίκυ Καραγιάννη και στο Γιώργο Κάππο οφείλω πολλά ως Πρόεδρος της Οργανωτικής Επιτροπής και εκφράζω τις ευχαριστίες μου.

Η έναρξη του συνεδρίου για το «Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο» συμπίπτει με μία σημαντική ημέρα για το μέλλον της χώρας. Από αυτήν εδώ την αίθουσα, από την καρδιά της Πελοποννήσου στέλνεται στο ελληνικό και στα ευρωπαϊκά κοινοβούλια ένα ηχηρό μήνυμα αισιοδοξίας. Είναι το μήνυμα της επιστημονικής συνεργασίας, της ομαδικής δουλειάς, της αφοσίωσης στο καθήκον και της προσήλωσης στους υψηλούς στόχους που υπηρετεί η αρχαιολογική επιστήμη.

*Δρ. Άννα Βασιλική Καραπαναγιώτου
Προϊσταμένη Εφορείας Αρχαιοτήτων Αρκαδίας
Πρόεδρος της Οργανωτικής Επιτροπής του ΑΕΠΕΛΙ*

ΚΛΑΣΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ

*«Τὰ δὲ Κύθηρα νῆσός ἐστιν, ἐπὶ κεῖται δὲ τῇ Λακωνικῇ κατὰ Μαλέαν». Τα γλυπτὰ των Κυθήρων και η μαρτυρία τους για την ιστορία και τις σχέσεις του νησιού**

«Τὰ δὲ Κύθηρα νῆσός ἐστιν, ἐπὶ κεῖται δὲ τῇ Λακωνικῇ κατὰ Μαλέαν»¹. Το χωρίο αυτό του Θουκυδίδη περιγράφει με «λακωνική» ακρίβεια τη δυσπόστατη φύση των Κυθήρων, στοιχείο καθοριστικό σε όλες τις ιστορικές περιόδους.

Σε μια θεωρητική προσέγγιση τα Κύθηρα είναι νησί, είναι δηλαδή μια ξηρά που βρίσκεται ολόκληρη μέσα στο υγρό στοιχείο, που στην περίπτωση τους είναι η θάλασσα, χωρίς να διατηρεί κάποιον σύνδεσμο με τη στεριά². Ένα νησί εγγράφεται κατά κανόνα στη γεωγραφική περιφέρεια κάποιας ηπειρωτικής κρηπίδας, στη συγκεκριμένη περίπτωση της Λακωνίας³. Με βάση αυτούς τους γενικούς ορισμούς τα νησιά εν γένει είναι τόποι περικλειστοί, αυτόνομοι και ως ένα βαθμό απομονωμένοι⁴. Ωστόσο, ως υποενότητες ή αποσπάσματα μεγαλύτερων χωρικών εκτάσεων ή συνόλων τα νησιά, και ειδικά στην περίπτωση του Αιγαίου, σπανίως είναι απομονωμένα ή ακόμα και αυτοτελή. Αυτή η ιδιοτυπία, ο λεγόμενος «νησιωτισμός» (αγγλ. insularity), η αμφισημία μεταξύ της ταυτότητας και της ετερότητας, της αυτονομίας και της ετερονομίας, της απομόνωσης και της επικοινωνίας, χαρακτηρίζουν τη φύση των νησιών⁵. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο και εάν οι ιστορικές συνθήκες το ευνοούν, τα νησιά ακμάζουν, συμμετέχουν στα τεκταινόμενα, αναπτύσσουν δικές του πολιτισμικές γλώσσες, χωρίς ποτέ όμως να καταφέρουν να ξεφύγουν στην πραγματικότητα από τη φύση τους⁶.

Τα Κύθηρα θεωρούνται μέχρι και σήμερα η χωρική προέκταση της Λακωνίας προς Νότον. Ήταν αυτά που ουσιαστικά έφραζαν τον βαθύ λακωνικό κόλπο από τα νότια⁷. Αυτό ήταν εξάλλου το βασικό προσδιοριστικό τους στοιχείο κατά τους αρχαίους συγγραφείς και γεωγράφους, η εγγύτητα με την απέναντι ακτή⁸. Το γεωγραφικό αυτό στοιχείο καθόρισε ουσιαστικά και την τύχη ή την ιστορία του νησιού.

Οι κάτοικοι των Κυθήρων, σύμφωνα με τον Θουκυδίδη, ήταν Δωριείς και τα ίδια τα Κύθηρα ήταν αποικία των Σπαρτιατών⁹. Πραγματικός ή όχι ο αποικισμός, το πιθανότερο είναι η επέκταση να πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο της πλέον κοινής ιστορικά μεθόδου δημιουργίας των *περιοικίδων* πόλεων, της εγκατάστασης δηλαδή Σπαρτιατών σε

* Το κείμενο που ακολουθεί αποτελεί μικρό μέρος μιας ευρύτερης μελέτης που έχει ολοκληρωθεί υπό τον τίτλο «Γλυπτά από τα Κύθηρα», που ελπίζω σύντομα να εκδοθεί. Ευχαριστώ θερμά τον πρώην επιμελητή αρχαιοτήτων για τα Κύθηρα, κ. Α. Τσαραβόπουλο για την άδεια μελέτης των γλυπτών που φυλάσσονται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Κυθήρων και την ομότιμη καθηγήτρια του Πανεπιστημίου Αθηνών κα. Γ. Κοκκορού-Αλευρά για τη βοήθεια και την υποστήριξη της σε κάθε επίπεδο της μελέτης. Επίσης θα ήθελα να ευχαριστήσω την επιστημονική επιτροπή του Ιου Α.Ε.Π.Ε.Α. για τη διοργάνωση του εξαιρετικά ενδιαφέροντος συνεδρίου, όπως επίσης και τον καθηγητή Αρχαίας Ιστορίας και Επιγραφικής του Πανεπιστημίου του Berkeley και αγαπητό φίλο κ. Ν. Παπαζαρκάδα για τις υποδείξεις και τη βοήθεια του.

¹ Θουκ. 4.53.2.

² Για τη θεωρητική ανάλυση του όρου βλ. Κόπακα 2009, 54-55, όπου παρατίθενται όλες οι πηγές και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

³ Κόπακα 2009, 54.

⁴ Για το θέμα αυτό βλ. Constantakopoulou 2007, 3-5, 10-19. Κόπακα 2009, 54-55.

⁵ Για το θέμα του «νησιωτισμού» βλ. Constantakopoulou 2007, 3-5, 10-19, 254-255. Κόπακα 2009, 66-67.

⁶ Καλύτερο παράδειγμα αποτελούν τα νησιά του Αιγαίου και ειδικά των Κυκλάδων κατά την περίοδο της αθηναϊκής κυριαρχίας, βλ. Constantakopoulou 2007, 61-136.

⁷ Πίκουλας 1999, 71. Σακελλαράκης 2011, 3.

⁸ Για τις αρχαίες πηγές βλ. Πετρόχειλος 1984, 33-34, αλλά και Καλαμάκης 2003, 101-103.

⁹ Θουκ. 7. 57.6. Σχετικά με τον αποικισμό βλ. Malkin 1993, 379-380. Malkin 1994, 82. Hornblower 1996, 214. Shipley 1997, 204. Για την αντίθετη άποψη βλ. Cartledge 2002², 153.

υφισταμένους οικισμούς εντός των γεωγραφικών ορίων της Λακωνίας¹⁰. Πότε χρονικά συνέβη αυτό δεν είναι δυνατό να καθοριστεί επακριβώς. Σχετικά με το ζήτημα υπάρχει μια διχογνωμία στην έρευνα, καθώς, σύμφωνα με τον Ηρόδοτο, τα Κύθηρα ήταν υπό την κατοχή των Αργείων μέχρι τη μάχη της Θυρεάτιδος το 546 π.Χ., οπότε και πέρασαν στον έλεγχο των Σπαρτιατών¹¹. Τα καινούργια ευρήματα από τις έρευνες αλλά και η μελέτη των γλυπτών δεν φαίνεται να αποδεικνύουν την αλήθεια των λόγων του Ηροδότου. Περισσότερο υποδεικνύουν μια επαφή των Κυθήρων με το εργαστήριο της βορειανατολικής Πελοποννήσου κατά την πρώιμη Εποχή του Σιδήρου, όχι όμως και την κατοχή του νησιού¹².

Πολλά αναθήματα των πρώιμων αρχαϊκών χρόνων που βρέθηκαν στις πρόσφατες ανασκαφές στο Παλιόκαστρο έχουν εισαχθεί από το ανατολικό Αιγαίο αλλά και από τα νησιά του Αιγαίου, περιοχές της ιταλικής χερσονήσου αλλά και την Κρήτη. Το χάλκινο ειδώλιο ενδεδυμένης γυναικείας μορφής που βρέθηκε στις ανασκαφές είναι σχεδόν πανομοιότυπο με το χάλκινο ειδώλιο με προέλευση τα Κύθηρα που φυλάσσεται σήμερα στο Βρετανικό Μουσείο. Το ειδώλιο αυτό είχε αποδοθεί, αν και όχι ομοφώνως, στο εργαστήριο της Κρήτης και είχε θεωρηθεί ως σημαντική ένδειξη των σχέσεων μεταξύ των δύο νησιών¹³.

Σε ολόκληρο τον 6ο αιώνα π.Χ. τα Κύθηρα κυριαρχούνται από τους Σπαρτιάτες. Τούτο αποδεικνύεται από τα γλυπτά, όπως ο μαρμαρίνος κορμός πολεμιστή¹⁴, ο λέοντας των Κυθήρων (εικ. 1)¹⁵, το κεφάλι του λέοντα¹⁶, το σκέλος του λέοντα, τα οποία είναι πιθανώς ντόπια έργα με επιρροές του λακωνικού εργαστηρίου¹⁷. Επίσης από το χάλκινο κεφάλι νέου στον τύπο του κούρου αλλά και το χάλκινο ενεπίγραφο ειδώλιο, προφανώς εισαγωγή από το λακωνικό εργαστήριο¹⁸.

¹⁰ Forrest 2002³, 33-34. Shipley 1992, 214. Malkin 1994, 85-86. Hall 2000, 82-85 υποσημ. 52. Cartledge 2002², 84-85.

¹¹ Ηρόδ. 1.82.2. και 7.235.2. Asheri κ.ά. 2007, 139. Για τις απόψεις επί του θέματος βλ. Tomlinson 1972, 87-89. Robertson 1992, 179-207. Shaw 1999, 203-209. Cartledge 2002², 107-109, 121-123. Κόιν 2003, 125-133. Hall 2007, 171.

¹² Tomlinson 1972, 76-78. Huxley 1972, 37. Για τα παλαιότερα ευρήματα στο νησί, με Αργείες επιρροές, βλ. Coldstream 1972, 306. Σχετικά με τα νέα ευρήματα βλ. Πετρόχειλος 2003, 77-89. Πετρόχειλος 2004, 453-460. Πετρόχειλος 2007, 295-30.6. Πετρόχειλος 2014, 163-168. Για τα γλυπτά και γενικότερη θεώρηση του θέματος βλ. Sourlas 2012, 83-99.

¹³ Για ειδώλιο στο Βρετανικό Μουσείο (BM 66.10-5.1) βλ. Lenormant 1868, 124-125. Walters 1899, αριθ. 204. Coldstream 1972, 271 αριθ. 4. Για το νέο ειδώλιο από τις ανασκαφές στο Παλιόκαστρο βλ. Πετρόχειλος 2007, 288-299 εικ. 15α-β.

¹⁴ Αρχαιολογικό Μουσείο Κυθήρων, αριθ. ευρ. 231, βλ. Sourlas 2012, 83-87 εικ. 1α-ε.

¹⁵ Αρχαιολογικό Μουσείο Κυθήρων, αριθ. ευρ. 250, βλ. Σολωμός 1881, 1100-1103. Benton 1931-1932, 245-246 πίν. 42b. Blümel 1953, 13-15 εικ. 6 πίν. 7. Willemsen 1959, 41. Dörig 1961, 68. Gabelmann 1965, 77-78. Häfner 1965, 67, 131-132. Kokkorou-Alevras 1975, 83. Villard – Pasquier, 1979, 207 πίν. 150. von Bothmer – Mertens 1979, 211 πίν. 170. Πετρόχειλος 1984, 73-74 αριθ. 3. Herfort-Koch 1986, 76, 130 KS 20. Fuchs-Floren 1987, 218. Kokkorou-Alevras 1993, 97-98. Κοκκορού-Αλευρά 1997, 593-596. Sourlas 2012, 83, 88-90. Για την ιστορία εύρεσης και την τύχη του γλυπτού βλ. Weil 1880, 237. Μικελής 1825, 181. Benton 1931/1932, 245-246 πίν. 42b. Blümel 1953, 13. Πετρόχειλος 1984, 73-74 αριθ. 3. Τσιτσιλίας 1993, 169-170.

¹⁶ Αρχαιολογικό Μουσείο Κυθήρων, αριθ. ευρ. 6, βλ. Sourlas 2012, 88-90 εικ. 6α-d.

¹⁷ Αρχαιολογικό Μουσείο Κυθήρων, αριθ. ευρ. 232, βλ. Sourlas 2012, 87-88 εικ. 3, 5.

¹⁸ Για την κεφαλή του νέου στον τύπο του κούρου, η οποία σήμερα εκτίθεται στο Βερολίνο (Berlin Staatliche Museen Antiken Sammlung, αριθ. ευρ. 6324), βλ. Brunn 1876, 20 κ.ε. von Sallet 1882, 142-143. Brunn κ.ά. 1888-1895 αριθ. 222. Brunn 1882, 118. Langlotz 1927, 172. Neugebauer 1931, 94-96 αριθ. 195 πίν. 32-33. Buschor 1950, 94-95. Häfner 1965, 130-131. Langlotz 1975, 141. Croissant 1983, 216. Πετρόχειλος 1984, 72-73 πίν. 26β. Fuchs-Floren 1987, 222 αριθ. 66, 339. Mattusch 1988, 71-73. Zimmer 1990, 29 πίν. 2. Heilmeyer 1998, 46-47 αριθ. 18. Sourlas 2012, 83. Για την τεχνική χύτευσής του και τις λεπτομέρειες κατασκευής του βλ. Heilmeyer 1985, 137-138. Goebbels κ.ά. 1985, 126-131. Heilmeyer 1998, 46-47 αριθ. 18. Για το χάλκινο ενεπίγραφο ειδώλιο γυναικός που εκτίθεται στο Libieghaus-Museum alter Plastik, Frankfurt am Main, αριθ. ευρ. 437, βλ. Langlotz 1927, 87 αριθ. 25, 92. Fink 1951, 46 κ.ε. Häfner 1965, 138. Eckstein-Legner 1969, αριθ. 9/10. Tölle-Kastenbein 1980, 165. Bol 1981, 25, 259. LIMC II (Delivorrias) 1984, 15 αριθ. 61 πίν. 10. Bol 1985, 41 αριθ. 11. Herfort-Koch 1986, 25, 89 αριθ. K35. Bol 1997, 41-42 εικ. 21. Stibbe 2007, 29, 75-76 αριθ. 45. Για την επιγραφή βλ. Jeffery 1989, 447 αριθ. 21c. Εξέχουσα σημασία στην ερμηνεία αυτή κατέχουν πλέον τα θραύσματα ανάγλυφου πηλίνου πίνακα, με παράσταση οπλιτών, που βρέθηκαν στις ανασκαφές του Παλιόκαστρου Κυθήρων, βλ. Πετρόχειλος 2014, 163-165.

Η ύπαρξη στα νότια σύνορα της Λακωνίας ενός νησιού ευάλωτου σε οποιαδήποτε ναυτική δύναμη δημιουργούσε διαχρονικά μεγάλους κινδύνους για τους Σπαρτιάτες¹⁹. Το πλέον γνωστό επεισόδιο, που εύγλωττα αποτυπώνει αυτή την αντίληψη, είναι η προτροπή του έκπτωτου βασιλιά της Σπάρτης Δημάρατος. Μετά τη μάχη των Θερμοπυλών ο Δημάρατος συμβούλεψε τον Ξέρξη να καταλάβει με τα πλοία του τα Κύθηρα, εάν ήθελε να καταστρέψει την Σπάρτη, υπενθυμίζοντας την ρήση του Χίλωνος, ενός εκ των επτά σοφών της αρχαιότητας και εφόρου της Σπάρτης στα μέσα περίπου του 6ου αιώνα π.Χ.: «*κέρδος μέζον ἔφη εἶναι Σπαρτιάτησιν κατὰ τῆς θαλάσσης καταδεδυκέναι μᾶλλον ἢ ὑπερέχειν*»²⁰.

Ο φόβος των Σπαρτιατών θα γίνει πραγματικότητα κατά τη διάρκεια του Πελοποννησιακού Πολέμου, όταν οι Αθηναίοι υπό το Νικία θα καταλάβουν το νησί το 424 π.Χ. και θα το χρησιμοποιήσουν ως βάση για την εξαπόλυση επιδρομών στη Λακωνία, όπως περιγράφει αρκετά αναλυτικά ο Θουκυδίδης²¹. Δεν είναι ωστόσο η πρώτη φορά που οι Αθηναίοι καταλαμβάνουν το νησί, καθώς το είχε καταλάβει και ο ναύαρχος Τολμίδης το 456-455 π.Χ., όταν το 456-455 π.Χ. με το στόλο του πυρπόλησε τον ναύσταθμο των Λακεδαιμονίων στο Γύθειο και κυριεύσε τις Βοιές και τα Κύθηρα²².

Η επιχείρηση του Τολμίδα ήταν κατά μια άποψη η αιτία που οδήγησε τους Σπαρτιάτες στην εγκαθίδρυση *κυθηροδίκου* στο νησί, αξιωματούχου δηλαδή επιφορτισμένου με την εκδίκαση νομικών υποθέσεων μόνο των Κυθηρίων²³. Όπως περιγράφει ο Θουκυδίδης, οι *κυθηροδίκαι* αποστέλονταν από τη Σπάρτη σε ετήσια βάση με συνοδεία οπλισμένης φρουράς²⁴. Το γεγονός αυτό, τη σημασία του οποίου υποδεικνύει και η αναφορά του από τον Θουκυδίδη, δείχνει την ιδιαίτερη στάση που είχαν απέναντι στα Κύθηρα οι Σπαρτιάτες, που μόνο φιλική δε χαρακτηρίζεται. Η μέριμνα για τη δημιουργία και αποστολή ειδικού αξιωματούχου με δικαστικές αρμοδιότητες από τους Σπαρτιάτες συναντάται μόνο στα Κύθηρα και σε καμία άλλη περιοικίδα πόλη, όπου ανάλογα καθήκοντα ίσως είχαν οι στρατιωτικοί διοικητές, οι *άρμοσται*²⁵.

Πότε ακριβώς έληξε η αθηναϊκή κατοχή των Κυθήρων είναι αβέβαιο. Κατά μια πρόταση αυτό συνέβη περί το έτος 410 π.Χ., όταν οι Σπαρτιάτες κατέλαβαν την Πύλο. Ο ταραγμένος αιώνας και η αθηναϊκή κατοχή του νησιού μαρτυρούνται και αρχαιολογικά. Το ανάγλυφο με τον ιππηλάτη έχει προφανείς αττικές επιδράσεις, εάν δεν είναι το ίδιο εισηγμένο έργο (εικ. 2)²⁶.

Τα καταστροφικά γεγονότα του 424 π.Χ. και η κατάληψη των Κυθήρων, εκτός από τις προφανείς συνέπειες που είχαν για τους Σπαρτιάτες, ξύπνησαν τον βαθύτερο φόβο τους που ήταν μια πιθανή εξέγερση των ειλωτών²⁷. Η διατήρηση του λυκούργειου πολιτεύματος και η συνοχή του κοινωνικού ιστού ήταν πρωταρχικής σημασίας για τους Σπαρτιάτες. Τα Κύθηρα,

¹⁹ Για την σχέση των Σπαρτιατών με το ναυτικό βλ. Cartledge 2009, 51-54.

²⁰ Ηρόδ. 7.235.2. Για το επεισόδιο βλ. Cartledge 2002, 177-178. Nafissi 1991, 132-135. Malkin 1994, 82. Hornblower 1996, 214. Constantakopoulou 2007, 115-116. Για την άποψη ότι ο Ηρόδοτος έγραψε το επεισόδιο αυτό πριν ή μετά το 424 π.Χ., όταν τα Κύθηρα ήταν ήδη στην κατοχή των Αθηναίων, βλ. Fornara 1971, 33-34. Για τον Χίλωνα βλ. Huxley 1962, 69-71. Holladay 1977, 111-114. Nafissi 1991, 124-138. Stibbe 1996, 204-221. Kennell 2010, 102-103, ο οποίος θεωρεί το επεισόδιο ανεκδοτολογικό.

²¹ Θουκ. 4.53-4.56.1. Hornblower 1996, 214-217. Για την εκστρατεία του Νικία βλ. Cartledge 2002, 208-210. Kallet-Marx 1993, 159-160.

²² Πανσ. 1.27.5. Cartledge 2002, 208.

²³ Για τη σύνδεση της επιχείρησης του Τολμίδα με τη δημιουργία του θεσμού των *κυθηροδικών* βλ. Cartledge 2002, 208.

²⁴ Θουκ. 4.53.2. Hornblower 1996, 214-215.

²⁵ Γενικά για το θέμα βλ. MacDowell 1986, 30. Hornblower 1996, 214-217. Δεν γνωρίζουμε εάν το καθεστώς αυτό ίσχυε σε πρωιμότερες εποχές αλλά βέβαιο είναι ότι όταν το περιγράφει ο Θουκυδίδης δεν βρίσκεται σε ισχύ, ίσως λόγω της κατάληψης του νησιού από τους Αθηναίους.

²⁶ Το ανάγλυφο εκτίθεται σήμερα στο ΕΑΜ (αριθ. ευρ. Γ 3278), βλ., Βερσάκης 1912, 268. Mitropoulou, 1977, 33 αριθ. 32. Fuchs, 1993, 514-515. von Bothmer – Mertens, 1979, 231 αριθ. 186. Villard – Pasquier, 1979, 225-226 αριθ. 162. Καρούζου, 1967, 52 αριθ. 3278. Πετρόχειλος, 1982, 45-59. Καλτσάς, 2001, 131 αριθ. 249. Kosmopoulou, 2002, 23, 34 αριθ. 171.

²⁷ Θουκ. 4.55.1. Cartledge 2002, 210.

ως νησί με εμπορικές επαφές με πολλά μέρη του αρχαίου κόσμου και φορέας νέων ή ξένων ιδεών, αποτελούσε κίνδυνο διαφθοράς της σπαρτιατικής κοινωνίας²⁸.

Το χρονικό διάστημα από το τέλος του πολέμου μέχρι και το 393 π.Χ. τα Κύθηρα τελούσαν υπό τον έλεγχο των Σπαρτιατών, ηγεμονεύοντας δύναμης την περίοδο εκείνη. Το έτος 393/4 π.Χ. ο περσικός στόλος με επικεφαλής τον Πέρση σατράπη Φαρνάβαζο, στρατηγό του Δαρείου, και συναρχηγό τον Αθηναίο Κώνωνα προξένησε καταστροφές στα λακωνικά παράλια και κατέφυγε στον Φοινικούντα των Κυθήρων. Ο Φαρνάβαζος άφησε τους Κυθήριους *υποσπόνδους* στη Λακωνική και εγκατέστησε μικρή φρουρά με επικεφαλής, *άρμοστή*, τον Αθηναίο Νικόφημο²⁹.

Η δεύτερη αυτή περίοδος της αθηναϊκής κυριαρχίας στο νησί φαίνεται να τερματίζεται με τη λεγόμενη Ανταλκίδειο Ειρήνη το 387-386 π.Χ., η οποία έθετε ως όρο την αυτονομία των περισσότερων ελληνικών πόλεων. Αρκετοί μελετητές πιθανολογούν ότι τα Κύθηρα ήταν ήδη υπό τους Σπαρτιάτες όταν ο έφορος της Σπάρτης Ανταλκίδας το 370 π.Χ., μετά τη μάχη στα Λεύκτρα, έστειλε τα παιδιά του για φύλαξη εκεί. Το βέβαιο είναι ότι τα Κύθηρα μεταξύ των ετών 330 και 326 π.Χ. έλαβαν από την Κυρήνη επισιτιστική βοήθεια, όπως και άλλες άλλωστε πόλεις³⁰. Στα τέλη του 4ου – αρχές 3ου αιώνα π.Χ. τα Κύθηρα ήταν ασφαλώς υπό την κατοχή των Σπαρτιατών, όπως μαρτυρά το αναθηματικό ανάγλυφο του *άρμοστού* Μενάνδρου (εικ. 3)³¹.

Οι στενοί δεσμοί των Κυθήρων και των Αθηνών, εξάλλου, μαρτυρούνται καθ' όλη τη διάρκεια του αιώνα μέσω των αρχαιολογικών ευρημάτων. Έτσι, την περίοδο αυτή χρονολογούνται η κεφαλή του νέου, το ανάγλυφο με παράσταση νεκρόδειπνου και το ανάγλυφο με τον Ηρακλή, ενώ εισηγμένα αττικά έργα θα πρέπει να θεωρούνται η κεφαλή του σκύλου και με βεβαιότητα οι δύο ενδεδυμένες γυναικείες μορφές³².

Ο Θουκυδίδης αναφέρει έναν επιπλέον φόβο των Σπαρτιατών για τα Κύθηρα, ότι δηλαδή θα μπορούσαν να γίνουν βάση πειρατών ή ληστών που θα λυμαίνονταν τις κοντινές λακωνικές ακτές³³. Ειδικότερα κατά την ελληνιστική περίοδο, εποχή έξαρσης του φαινομένου, τόσο το ίδιο το νησί όσο και η περιοχή γύρω από αυτό έγιναν θέατρο τέτοιων επιχειρήσεων³⁴. Από τον Πολύβιο αναφέρεται ότι κατά τον 3ο αιώνα π.Χ., περίπου στο 220 π.Χ., κατά την περίοδο που οι πειρατικές δραστηριότητες των Αιτωλών είχαν επεκταθεί στο χώρο του Αιγαίου, Αιτωλοί πειρατές λήστεψαν ένα βασιλικό πλοίο των Μακεδόνων κοντά στα Κύθηρα, γεγονός που στάθηκε αφορμή για την έναρξη του Συμμαχικού πολέμου³⁵.

Η περίοδος βασιλείας του Νάβιδος (207-192 π.Χ.) έχει θεωρηθεί από πολλούς εποχή έξαρσης της πειρατείας, καθώς, σύμφωνα με τον Πολύβιο, ο Νάβις δημιούργησε στόλο και σε συνεργασία με τους πειρατές της Κρήτης επιδίδονταν στη λεηλασία των παραλίων της Πελοποννήσου και των κοντινών νησιών, των Κυθήρων προφανώς συμπεριλαμβανομένων³⁶. Το χωρίο, ωστόσο, του Πολυβίου εκφράζει τις αντίθετες πολιτικές θέσεις του συγγραφέα την περίοδο εκείνη, εποχή κατά την οποία, αν και δεν έχουμε περισσότερα στοιχεία για τα Κύθηρα, φαίνεται ότι η ναυτιλία και το εμπόριο των Λακεδαιμονίων αναπτύχθηκαν³⁷.

²⁸ Nafissi 1991, 134-135.

²⁹ Ξεν. Ελλ. 4.8.7-8. Βλ. επίσης Huxley 1972, 39. Lewis 1977, 144-145.

³⁰ Για τα γεγονότα της περιόδου βλ. Huxley 1972, 39. Πετρόχειλος 1984 120-121. Για την αποστολή του σίτου βλ. Huxley 1972, 39, όπου η σχετική βιβλιογραφία.

³¹ Το ανάγλυφο φυλάσσεται στις αποθήκες του ΕΑΜ (αριθ. ευρ. Γ 1437), βλ. Μυλωνάς 1878, 365. Weil 1880, 231. Riemann 1880, 43-44. Σβορώνος 1903, 438 αριθ. 136. Πετρόχειλος 1984, 75-76 πίν. 27β. Sourlas (υπό έκδοση). Για την επιγραφή IG V.1, 937. SEG 11, 896. SEG 36, 354. Poralla – Bradford 1985, 93.

³² Όλα φυλάσσονται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Κυθήρων, με αντίστοιχους αριθ. ευρ. 3, χωρίς αριθμό, 5, 204, 205. Για τα γλυπτά αυτά βλ. Sourlas (υπό έκδοση).

³³ Θουκ. 4.53.3. Constantakopoulou 2007, 116.

³⁴ Γενικά για την πειρατεία στην ελληνιστική περίοδο βλ. de Souza 1999, 43-96. Gabrielsen 2005, 389-404. Για την πειρατεία στα ελληνικά νησιά βλ. Constantakopoulou 2007, 195-199, με όλη την σχετική βιβλιογραφία.

³⁵ Πολύβ. 4.6.1. Πετρόχειλος 1984, 131-132.

³⁶ Πολύβ. 13.8. 1-2. Πετρόχειλος 1984, 122, 132.

³⁷ Cartledge – Spawforth 2002, 71. Kennell 2010, 178-179.

Τα γεγονότα της περιόδου βασιλείας του Νάβιδος στη Σπάρτη (207-192 π.Χ.) οδήγησαν τελικά στην κήρυξη της ανεξαρτησίας μεγάλου τμήματος της Λακωνικής και την ίδρυση του Κοινού των Λακεδαιμονίων, το οποίο, σύμφωνα με τον Πausanias, συγκροτούσαν 24 πόλεις των περιοίκων με πρωτεύουσα το Γύθειο, χωρίς να είμαστε απόλυτα βέβαιοι ότι τα Κύθηρα ήταν κανονικό μέλος³⁸. Αφετηρία του Κοινού πρέπει να θεωρείται το έτος 195 π.Χ., όταν και οι παράλιες πόλεις της Λακωνικής αποσπάστηκαν από τη Σπάρτη και προσχώρησαν στην Αχαϊκή Συμπολιτεία, η οποία είχε την κηδεμονία τους ως το 146 π.Χ.³⁹.

Κατά τους επόμενους αιώνες, λόγω της πειρατείας, τα κρούσματα της οποίας αυξήθηκαν κατά την εποχή της τριαρχίας, οι νότιες ακτές της Λακωνικής θεωρούνταν επικίνδυνες. Αυτό ίσχυε ιδίως στην περίπτωση των Κυθήρων, τα οποία σύμφωνα με επιγραφικές μαρτυρίες ανήκαν πιθανώς στον στρατηγό Λαχάρη, πρόσωπο αμφιλεγόμενο, ανακηρυγμένο ευεργέτη από τους Αθηναίους με την ανέγερση ανδριάντα στην Ακρόπολη, του οποίου η στάση επηρέασε ιδιαιτέρως την πολιτική κατάσταση και την ιστορία της Λακωνίας⁴⁰.

Παρά τη μέχρι τώρα διατυπωμένη εικόνα, η μελέτη των γλυπτών έδειξε ότι η ελληνιστική περίοδος αντιπροσωπεύεται μέχρι και τους ύστερους χρόνους της. Μάλιστα, στην περίοδο αυτή χρονολογούνται τα μοναδικά δείγματα επιτύμβιων στηλών που έχουμε από το νησί. Πρόκειται για τις αποσπασματικά σωζόμενες στήλες με παράσταση ενδεδυμένου ανδρός και θλιμμένης γυναίκας (εικ. 4, 5)⁴¹. Το γεγονός αυτό δεν είναι τυχαίο, καθώς την περίοδο αυτή και λόγω της πολιτικής του Νάβιδος παρατηρείται μια άνθιση στην καλλιτεχνική παραγωγή και μάλιστα το εργαστήριο γλυπτικής έρχεται σε επαφή με τα κυρίαρχα κέντρα της περιόδου και για πρώτη φορά παράγονται επιτύμβια ανάγλυφα και στήλες στο σχήμα και τους τύπους των άλλων πόλεων του ελληνικού χώρου. Την ίδια περίοδο πρέπει να χρονολογηθεί το μαρμάρινο αγαλμάτιο του Ασκληπιού, και στους ύστερους ελληνιστικούς – πρώιμους ρωμαϊκούς χρόνους το αγαλμάτιο της Αφροδίτης αλλά και τα δύο σπαράγματα από τις κεκοσμημένες λαβές μαρμαρίνων λεκανών⁴².

Έχει υποστηριχθεί, ορθώς κατά τη γνώμη μας, ότι ο Ιούλιος Καίσαρας, αντιλαμβανόμενος τη στρατηγική θέση των Κυθήρων για τον έλεγχο των θαλασσιών οδών και του εμπορίου από την Κυρήνη, την Κρήτη, την Ιταλία και την Αίγυπτο, προσεταιρίστηκε τον Λαχάρη, του οποίου η πολιτική ισχύς αυξήθηκε. Δεν γνωρίζουμε πώς ο Λαχάρης απέκτησε περιουσία στα Κύθηρα αλλά έχει υποτεθεί ότι η πειρατεία και οι συγκρούσεις οδήγησαν στην ερήμωση τμήματος του νησιού, γεγονός που επέτρεψε την αγορά μεγάλων εκτάσεων του από αυτόν⁴³.

Με την πρόφαση της επιδρομής πειρατικού στόλου από τα Κύθηρα σε πλοία που μετέφεραν σίτο από την Αίγυπτο ο Μάρκος Αντώνιος διατάζει την εκτέλεση του Λαχάρους, γεγονός που πρέπει να χρονολογηθεί μεταξύ των ετών 40 και 38 π.Χ.⁴⁴. Το γεγονός αυτό στάθηκε αφορμή για την μεταπήδηση του γιου του Λαχάρους Ευρυκλή στο στρατόπεδο του Οκταβιανού στην καθοριστική μάχη του Ακτίου, η νικηφόρα έκβαση της οποίας προικοδότησε τον Ευρυκλή με τα Κύθηρα, που του παραχωρήθηκαν ως δωρεά από τον

³⁸ Πaus. 3.21.7. Huxley 1972, 39.

³⁹ Για τα γεγονότα της περιόδου βλ. Cartledge – Spawforth 2002, 59-90.

⁴⁰ Για την υπόθεση κατοχής των Κυθήρων από τον Λαχάρη βλ. Bowersock 1961, 116. Cartledge – Spawforth 2002, 97-98, και κυρίως Σταϊνχάουερ 1989, 36-40. Για τη σταδιοδρομία του και την επιρροή του στα ιστορικά τεκταινόμενα της περιόδου βλ. Σταϊνχάουερ 1989, 32-48. Steinhauer 2006-2007, 204. Steinhauer 2010, 75-76. Για τον ανδριάντα του στην Αθηναϊκή Ακρόπολη και τη στάση του βλ. IG II² 3885. Σταϊνχάουερ 1989, 45.

⁴¹ Αρχαιολογικό Μουσείο Κυθήρων, αριθ. ευρ. 7 (ανδρική μορφή), αριθ. ευρ. 4 (γυναικεία μορφή), βλ. Sourlas (υπό έκδοση).

⁴² Αρχαιολογικό Μουσείο Κυθήρων, αγαλμάτιο Ασκληπιού και αγαλμάτιο Αφροδίτης χωρίς αριθμούς ευρετηρίου, αριθ. ευρ. 10 και 227 (κοσμημένες λαβές λεκανών), βλ. Sourlas (υπό έκδοση).

⁴³ Σταϊνχάουερ 1989, 36-38 υποσημ. 90. Για την ιδεολογική σημασία που είχε για τον Καίσαρα η αρχαιότατη λατρεία της Αφροδίτης στα Κύθηρα βλ. Σταϊνχάουερ 1989, 38-39.

⁴⁴ Chrimes 1949, 180 υποσημ. 5. Cartledge – Spawforth 2002, 97-98. Kennell 2010, 184. Steinhauer 2010, 75. Σταϊνχάουερ 1989, 44-45, όπου αναφέρεται η χρονιά εκτέλεσής του.

αυτοκράτορα πλέον Αύγουστο⁴⁵. Ωστόσο, οι επιγραφικές μαρτυρίες, τα πρόσφατα ευρήματα αλλά και ίσως τα γλυπτά που χρονολογούνται σ' αυτήν την περίοδο δεν αποδεικνύουν απαραίτητα την ερήμωση του νησιού αλλά μόνο ίσως την εγκατάλειψη κάποιων θέσεων και τη δημιουργία νέων⁴⁶.

Η επιλογή του Ευρυκλή να μεταπηδήσει στο στρατόπεδο του Οκταβιανού πριν από τη μάχη του Ακτίου δεν ήταν συναισθηματικά φορτισμένη αντίδραση αλλά μια προαποφασισμένη επιλογή βασιζόμενη κυρίως στο κέρδος που θα απέφερε στον ίδιο και κατ' επέκτασιν στον Οκταβιανό η κατοχή των Κυθήρων, που συνεπαγόταν και τον έλεγχο των ακτών και των εμπορικών δρόμων⁴⁷. Εδώ θα πρέπει να αναφερθεί ότι ο Αύγουστος, που δώρησε τα Κύθηρα στον Ευρυκλή το 21 π.Χ., αναδιοργάνωσε το Κοινό των Λακεδαιμονίων, που ονομάστηκε Κοινό των Ελευθερολακώνων, και λατρεύτηκε στην Λακωνία ως Σωτήρας Ελευθέριος, επειδή τους απελευθέρωσε από την σπαρτιατική κυριαρχία⁴⁸.

Η κατάσταση στα Κύθηρα δεν άλλαξε ούτε κατά την περίοδο του αυτοκράτορα Τιβερίου, καθώς αυτά παρέμειναν υπό την ιδιοκτησία του Λάκωνα, υιού και διαδόχου του Ευρυκλή. Στους πρώιμους χρόνους της Ρωμαϊοκρατίας και πιθανότατα την εποχή που το νησί παραχωρήθηκε από τον Αύγουστο στον Ευρυκλή χρονολογείται το μοναδικό πορτραίτο που διασώζεται στο νησί (εικ. 6)⁴⁹. Εάν απεικονίζεται ο ίδιος ο Ευρυκλής ή μέλος της οικογένειάς του ή ακόμα κάποιος πλούσιος ιδιώτης δεν είναι δυνατόν να απαντηθεί ασφαλώς. Γεγονός είναι ότι την περίοδο αυτή και μέχρι και την εποχή του Αδριανού ο πλούτος των ιδιωτών αυξάνεται στα Κύθηρα, όπως μαρτυρά το μαρμάρινο τραπεζοφόρο με ανάγλυφη παράσταση Ηρακλή⁵⁰.

Το 136-137 μ.Χ., μετά το θάνατο του τελευταίου απόγονου του Λαχάρους, του Συγκλητικού Γαίου Ευρυκλέους Ηρκλανού, τα Κύθηρα δωρίζονται από τον αυτοκράτορα Αδριανό στη Σπάρτη με σκοπό τα κέρδη από την εκμετάλλευσή τους να χρησιμοποιηθούν για την τέλεση αγώνων προς τιμήν του θανόντος, γνωστότερων ως Ευρυκλείων. Την ίδια περίοδο δημιουργείται στα Κύθηρα το αξίωμα του *πράκτορος τῶν ἀπὸ Εὐρυκλέους*, του διαχειριστή δηλαδή της περιουσίας του Ευρυκλή στα Κύθηρα. Η επιλογή του Αδριανού εξηγεί την απουσία των Κυθήρων από τον κατάλογο του Κοινού των Λακεδαιμονίων το 170 μ.Χ.⁵¹

Έχει υποστηριχθεί ότι η κίνηση του Αδριανού έγινε στο πνεύμα της πολιτικής διαχείρισης των ελληνικών πόλεων από τον αυτοκράτορα και της θέσης που η Σπάρτη κατείχε σε αυτήν. Ήταν επιπλέον μια έμμεση επιβεβαίωση της θέσης του Ευρυκλή, καθώς η κατοχή του νησιού ήδη από το 21 π.Χ. ήταν αυτή που έδωσε τους απαραίτητους οικονομικούς πόρους στον πρόγονό του για την επανοργάνωση των *συσσιτίων* και την ανοικοδόμηση ιερών και άλλων κτηρίων στην ίδια τη Σπάρτη. Τα Κύθηρα ήταν πάντοτε η βάση που προσέδιδε δύναμη και εξουσία στην οικογένεια των Ευρυκλειδών⁵².

⁴⁵ Bowersock 1961, 116. Cartledge – Spawforth 2002, 97-99. Kennell 2010, 184-185. Steinhauer 2010, 75-76 και Σταϊνχάουερ 1989, 44-45. Steinhauer 2010, 76. Για το θέμα της δωρεάς, όρος που δεν γίνεται πλήρως αποδεκτός, βλ. Σταϊνχάουερ 1989, 36-37 υποσημ. 91. Βλ. επίσης Στράβων 8.5.1: «ἦν ἔσχεν Εὐρυκλῆς ἐν μέρει κτήσεως ἰδίας».

⁴⁶ Πρόκειται για ένα προξενικό ψήφισμα της πόλεως των Κυθήρων για έναν κάτοικο του Οιτύλου IG V.1, 935 και για ένα της πόλης Κότυρτας για έναν Κυθήριο IG V.1, 963. Για την άποψη περί της ερήμωσης των Κυθήρων και κυρίως του επινείου της, της Σκάνδειας, κατά τους ύστερους ελληνιστικούς χρόνους βλ. Πετρόχειλος 1984, 132 υποσημ. 4. Για τα νέα ευρήματα της περιόδου βλ. Πασπάλας – Gregory 2009, 556-558, όπου επιφανειακές έρευνες στο κέντρο του νησιού εντόπισαν θέσεις με μεγάλη συγκέντρωση υλικού της περιόδου. Βλ. επίσης, Τσαραβόπουλος 2009, 572-573.

⁴⁷ Steinhauer 2006-2007, 204.

⁴⁸ Σταϊνχάουερ 1989, 37, 189-190. Για την ιστορία του γένους του Ευρυκλή βλ. Cartledge – Spawforth 2002, 97-104.

⁴⁹ Αρχαιολογικό Μουσείο Κυθήρων, αριθ. ευρ. 1. Αναφορά στο Πετρόχειλος 1984, 76 πίν. 28β.

⁵⁰ Αρχαιολογικό Μουσείο Κυθήρων, αριθ. ευρ. 219.

⁵¹ Steinhauer 2006-2007, 202-203, όπου και η *editio princeps* της επιγραφής που φυλάσσεται στο Μουσείο Σπάρτης και αναφέρεται στη δωρεά και την καθιέρωση των αγώνων προς τιμήν του Ευρυκλή (Steinhauer 2006-2007, 200-206). Cartledge – Spawforth 2002, 110-111.

⁵² Steinhauer 2006-2007, 202-203. Για τη χρήση των κερδών από τα Κύθηρα για την επανοργάνωση των συσσιτίων και την οικοδομική δραστηριότητα του Ευρυκλή βλ. Steinhauer 2010, 81.

Η δωρεά των Κυθήρων το 136-137 μ.Χ. ήταν σε πρακτικό επίπεδο μια απόδειξη της αναβάθμισης της θέσης της Σπάρτης στο πανελλήνιο. Στο ίδιο πιθανώς συμβολικό επίπεδο κινείται η αναγέννηση του θεσμού του *κυθηροδίκου* στο νησί, θέσης ιδιαίτερας τιμητικής και υψηλού κύρους, όπως μαρτυρά η ανάληψή της από τον Τίτο Κλαύδιο Αττικό, πατέρα του Ηρώδη Αττικού⁵³. Είναι παράλληλα εκδηλώσεις ενός αρχαϊσμού ενδεικτικού της αντιμετώπισης των ελληνικών πόλεων εκ μέρους των κυρίαρχων Ρωμαίων την περίοδο εκείνη.

Θεωρούμε ότι το ανάγλυφο με τη μορφή που κρατά στέφανο από τα Κύθηρα, που χρονολογείται την περίοδο αυτή, μπορεί να συνδεθεί με την επιγραφικά μαρτυρημένη ίδρυση των *Ευρυκλείων*, αγώνων προς τιμήν του Ευρυκλή Ηρκλανού, από τον Αδριανό (εικ. 7)⁵⁴. Εάν η ερμηνεία μας είναι σωστή, τότε έχουμε ένα πολύ σημαντικό στοιχείο για τη διάδοση της εορτής αλλά και τον συμβολισμό της.

Από αυτήν την περίοδο και ύστερα η τύχη των Κυθήρων ακολουθεί αυτήν της Σπάρτης μέχρι και την έλευση του χριστιανισμού στο νησί, η οποία τοποθετείται στον 4ο αιώνα μ.Χ.⁵⁵.

Από την περιδιάβαση των ιστορικών γεγονότων διαπιστώνεται ότι η τύχη των Κυθήρων ήταν στενά συνδεδεμένη με τις ιστορικές εξελίξεις στη Σπάρτη. Το εμπόριο και η επαφή των Κυθήρων με άλλους τόπους, με άλλα πολιτικά συστήματα και ήθη, και βεβαίως η φύση τους που έκανε την πρόσβαση και άρα την επιβολή περισσότερο δύσκολη καθιστούσε τα Κύθηρα έναν τόπο επικίνδυνο για την Σπάρτη: η καταβύθισή τους ήταν για τον λόγο αυτό η καλή συμβουλή του σοφού Σπαρτιάτη Χίλωνα⁵⁶.

Αξιοσημείωτη είναι η απουσία ή η πολύ σύντομη αναφορά της περίπτωσης των Κυθήρων από τις παλαιότερες και σύγχρονες μελέτες για τους περιοίκους και τις περιοικίδες πόλεις της Σπάρτης⁵⁷. Βεβαίως ένας από τους λόγους είναι οι περιορισμένες πληροφορίες που παρέχουν οι πηγές για το νησί αλλά και ο μικρός αριθμός ανασκαφικών ερευνών σε αυτό. Όμως τα λίγα καταγεγραμμένα γεγονότα και κυρίως αυτά της περιόδου του Πελοποννησιακού Πολέμου μαρτυρούν ότι τα Κύθηρα ήταν η μόνη περιοικίδα πόλη και μάλιστα αποικία των Σπαρτιατών στην οποία ασκούσαν έλεγχο και επιβολή της εξουσίας⁵⁸. Η διαφορετική αντιμετώπιση είναι σημαντικό στοιχείο, ιδίως εάν συλλογιστούμε ότι όλοι οι άλλοι περίοικοι ήταν συνοδοιπόροι των Σπαρτιατών, θεωρούσαν εαυτούς μέλη του κράτους των Λακεδαιμονίων και σε κάθε περίπτωση δεν ήταν υποταγμένοι. Αυτή η σύνδεση είναι περισσότερο προφανής κατά τους πρώιμους χρόνους, όπου υπάρχει ένα κοινό πολιτιστικό ιδίωμα, κυρίως στο επίπεδο των λατρειών και των λατρευτικών πρακτικών⁵⁹.

Η εξέταση των γλυπτών από τα Κύθηρα επιβεβαιώνει την πρόταση αυτή. Η επιρροή του σπαρτιατικού εργαστηρίου γλυπτικής, τόσο σε θέματα τεχνοτροπικά όσο και από άποψης επιλογής θεμάτων, είναι ξεκάθαρη τουλάχιστον κατά τους αρχαϊκούς χρόνους και συνεχίστηκε σε περιόδους που το νησί βρισκόταν υπό τον έλεγχο της Σπάρτης⁶⁰. Τα γλυπτά των Κυθήρων μαρτυρούν επιπλέον τις σχέσεις του νησιού με άλλες περιοχές του ελληνικού κόσμου και κυρίως με τα νησιά του Αιγαίου. Η προμήθεια της πρώτης ύλης, αν και δεν αποκλείεται η πιθανότητα αυτή να είναι εγχώριας προέλευσης, εντείνεται μετά τα μέσα του 6ου π.Χ. αιώνα, εποχή ακμής του λακωνικού εργαστηρίου. Μεταξύ των ετών 525-500 π.Χ. χρονολογείται ο θησαυρός αργυρών στατήρων Σερίφου που έχει βρεθεί στο νησί και αποτελεί τον μοναδικό μέχρι σήμερα γνωστό θησαυρό αρχαϊκών χρόνων στην ευρύτερη περιοχή της

⁵³ Steinhauer 2006-2007, 205. Για την αναγέννηση του αξιώματος του Κυθηροδίκη βλ. Arafat 1996, 164. Για τον Τίτο Κλαύδιο Αττικό βλ. IG V.1, 1171 και Steinhauer 2006-2007, 205.

⁵⁴ Αρχαιολογικό Μουσείο Κυθήρων, αριθ. ευρ. 2. Για τους αγώνες αυτούς, που δεν πρέπει να συγχέονται με τα Ευρυκλεία προς τιμήν του αυτοκράτορα Αυγούστου, βλ. σχετικά, Σταϊνχάουερ 1989, 336-337, υποσημ. 5. Hupflohner 2000, 169-170. Steinhauer 2006-2007, 204-205, 204-205. Steinhauer 2010, 84. Για τον ιερό νόμο του Γυθείου όπου περιγράφεται η γιορτή βλ. Κουγέας 1928, 16-38 (*editio princeps*). SEG XI 923.

⁵⁵ Για την έλευση του χριστιανισμού στο νησί βλ. Herrin 1972, 41.

⁵⁶ Για τη θεώρησή του ως επικίνδυνου νησιού βλ. Constantakopoulou 2007, 115-116.

⁵⁷ Ενδεικτική είναι για παράδειγμα η απουσία τους από την πολύ σημαντική μελέτη του G. Shipley (Shipley 1992, 211-226).

⁵⁸ Shipley 2006, 68.

⁵⁹ Shipley 2006, 67-71, όπου και οι αποκρυσταλλωμένες απόψεις για το θέμα. Επίσης, Sourlas (υπό έκδοση).

⁶⁰ Sourlas 2012, 93.

Λακωνίας⁶¹. Η εικόνα συμπληρώνεται από τα ευρήματα των ανασκαφών στο Παλιόκαστρο που περιλαμβάνουν ευρήματα από την Αττική, την υπόλοιπη Πελοπόννησο, τις Κυκλάδες, την Κρήτη ακόμα και από περιοχές της ιταλικής χερσονήσου⁶².

Οι σχέσεις αυτές γνώρισαν διακυμάνσεις, όπως μαρτυρούν τα γλυπτά από το νησί. Επιβεβαιώνουν τις σχέσεις με την Αττική και την Αθήνα κατά τους κλασικούς και πρώιμους ελληνιστικούς χρόνους. Επιβεβαιώνουν επιπλέον τις σχέσεις του νησιού με τις Κυκλάδες και το ανατολικό Αιγαίο κατά τους ελληνιστικούς χρόνους, ακόμα και εάν τα Κύθηρα δεν ήταν πλέον υπό τον έλεγχο της Σπάρτης, ιδίως κατά την ύστερη περίοδο. Ακολουθώντας τα ιστορικά τεκταινόμενα κατά την περίοδο αυτή και κυρίως κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους, πολλές περιοικίδες πόλεις, κυρίως παράκτιες που διέθεταν λιμάνια και καλή γη, αρχίζουν να αποκτούν πλούτο εκμεταλλευόμενες τα φυσικά τους χαρακτηριστικά, χωρίς ωστόσο η Σπάρτη να απωλέσει τον ηγετικό της ρόλο, παραμένοντας ουσιαστικά οικονομικά κυρίαρχη⁶³.

Τελικά, τα Κύθηρα ήταν και περιοικίδα πόλη και νησί. Κατά την άποψη μας, τα Κύθηρα ποτέ δεν ήταν μια τυπική περιοικίδα πόλη της Σπάρτης⁶⁴. Ήταν ένα νησί αρκετά απομονωμένο, που όμως ήταν παράλληλα ανοιχτό στον υπόλοιπο κόσμο και τις επιρροές του. Η σύνδεση με τη Σπάρτη είχε επιβληθεί κυρίως για να προστατευθεί η ίδια από το ποικιλόμορφο κακό που το νησί μπορούσε να της προκαλέσει αλλά και γιατί της προσέφερε πλούτο. Τα γνωρίσματα αυτά προσδιόρισαν τον τόπο και την ιστορία του καθ' όλη την αρχαιότητα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Arafat 1996: K. W. Arafat, *Pausanias' Greece. Ancient Artists and Roman Rulers*, Cambridge 1996.
- Asheri κ.ά. 2007: D. Asheri – A. Lloyd – A. Corcella – O. Murray – A. Moreno (επιμ.), *A Commentary on Herodotus, Books I-IV*, Oxford 2007.
- Βασιλοπούλου – Κατσαρού-Τζεβελέκη 2009: Β. Βασιλοπούλου – Σ. Κατσαρού-Τζεβελέκη (επιμ.), *Από τα Μεσόγεια στον Αργωσαρωνικό. Β' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, Το έργο μιας δεκαετίας, 1994-2003, Πρακτικά συνεδρίου, Αθήνα 18-20 Δεκεμβρίου 2003*, Αθήνα 2009.
- Benton 1931-1932: S. Benton, *The Ionian islands*, *BSA* 32, 1931-1932, 213-246.
- Βερσάκης 1912: Φ. Βερσάκης, Άγγελαι: F') Λακωνικής, Κυθήρων, Μεσσήνης, *AE* 1912, 268.
- Blümel 1953: C. Blümel, *Antike Kunstwerke*, Berlin 1953.
- Bol – Weber 1985: P. C. Bol – Th. Weber, *Bildwerke aus Bronze und Bein. Aus Minoischer bis Byzantinischer Zeit*, Liebieghaus-Museum Alter Plastik, Antike Bildwerke II, Frankfurt am Main 1985.
- Bol 1981: P. C. Bol, *Liebieghaus-Museum Alter Plastik. Guide to the Collection. Ancient Art*, μετάφραση S. Walker, Frankfurt am Main 1981.
- Bol 1997: P. C. Bol, *Liebieghaus-Museum Alter Plastik. Führer durch die Sammlungen. Griechische und römische Plastik*, Frankfurt am Main 1997.
- Born 1985: H. Born (επιμ.), *Archäologische Bronzen. Antike Kunst, moderne Technik*, Berlin 1985.
- Bowersock 1961: G. W. Bowersock, Eurycles of Sparta, *JRS* 51, 1961, 112-118.
- Brunn 1876: H. Brunn, Archaischer Bronzekopf im Berliner Museum, *AZ* 1876, 34, 20-28.
- Brunn 1882: H. Brunn, Marmorköpfe aus Meligu, *MDAI(A)* 7, 1882, 112-125.
- Brunn κ.ά. 1888-1895: H. Brunn – F. Bruckmann – P. Arndt – G. Lippold, *Denkmäler griechischer und römischer Skulptur in historischer Anordnung*, München 1888-1895.
- Buschor 1950: E. Buschor, *Frühgriechische Jünglinge*, München 1950.
- Γλυκοφρύδη – Λεοντσίνη 2003: Α. Γλυκοφρύδη – Γ. Λεοντσίνη (επιμ.), *Α' Διεθνές Συνέδριο Κυθηραϊκών Μελετών. Κύθηρα: Μύθος και πραγματικότητα, Τόμος Πρώτος, Απεικόνιση και ερμηνεία του χώρου. Από την Προϊστορία στην Αρχαιότητα και το Βυζάντιο*, Κύθηρα 2003.

⁶¹ Thompson κ.ά. 1973, αριθ. 4. Sourlas 2012, 93.

⁶² Πετρόχειλος 2003, 77-89. Πετρόχειλος 2004, 453-460. Πετρόχειλος 2007, 295-306.

⁶³ Shipley 2006, 70-71.

⁶⁴ Ενδεικτικό είναι ίσως ότι στο συλλογικό έργο αναφοράς *An Inventory of Archaic and Classical Greek Poleis* (Oxford 2004) τα Κύθηρα συγκαταλέγονται στις πόλεις της Λακεδαίμονος και ως παράδειγμα στον κατάλογο με τις εξαρτημένες πόλεις αλλά και των νησιών, πρβλ. 583-584, 87-88.

- Cartledge 2002: P. Cartledge, *Sparta and Lakonia. A Regional History 1300 to 362 BC*, London – New York 2002.
- Cartledge 2009: P. Cartledge, “Thalassa, thalassa!” The Spartans and the sea?, στο: N. Kaltsas (επιμ.), *Athens – Sparta. Contributions to the Research on the History and Archaeology of the Two City-States, Proceedings of the International Conference in Conjunction with the Exhibition “Athens – Sparta” Organized in Collaboration with the Hellenic Ministry of Culture and the National Museum, Athens, Saturday, April 21 2007, Onassis Cultural Center, New York, New York 2009*, 51-54.
- Cartledge – Spawforth 2002²: P. Cartledge – A. Spawforth, *Hellenistic and Roman Sparta. A Tale of Two Cities*, London – New York 2002².
- Chrimes 1949: K. M. T. Chrimes, *Ancient Sparta. A Re-Examination of the Evidence*, Manchester 1949.
- Coldstream 1972: J. N. Coldstream, Objects from Kythera in the British Museum, στο: Coldstream – Huxley 1972, 270-271.
- Coldstream – Huxley 1972: J. N. Coldstream – G. L. Huxley (επιμ.), *Kythera. Excavations and Studies, Conducted by the University of the Pennsylvania Museum and the British School at Athens*, London 1972.
- Constantakopoulou 2007: Chr. Constantakopoulou, *The Dance of the Islands. Insularity, Networks, the Athenian Empire, and the Aegean World*, Oxford 2007.
- Croissant 1983: F. Croissant, *Les protomés féminines archaïques. Recherches sur les représentations du visage dans la plastique grecque de 550 à 480 av. J.C.*, BÉFAR 250, Paris 1983.
- de Souza 1999: P. de Souza, *Piracy in the Greco-Roman World*, Cambridge 1999.
- Dörig 1961: J. Dörig, Frühe Löwen, *MDAI(A)* 76, 1961, 67-80.
- Eckstein – Legner 1969: F. Eckstein – A. Legner, *Antike Kleinkunst im Liebieghaus*, Frankfurt am Main 1969.
- Fink 1951: J. Fink, *Griechisches Kunsthandwerk*, Mainz 1951.
- Floren – Fuchs 1987: J. Floren – W. Fuchs, *Die Griechische Plastik, Band I. Die Geometrische und Archaische Plastik*, München 1987.
- Fornara 1971: C. W. Fornara, Evidence for the date of Herodotus’ publication, *JHS* 91, 25-34.
- Forrest 2002: W. G. Forrest, *A History of Sparta*, London 2002³.
- Fuchs 1993: W. Fuchs, *Die Skulptur der Griechen*, München 1993⁴.
- Gabelmann 1965: H. Gabelmann, *Studien zum frühgriechischen Löwenbild*, Berlin 1965.
- Gabrielsen 2005: V. Gabrielsen, Piracy and the slave-trade, στο: A. Erskine (επιμ.), *A Companion to the Hellenistic World*, Oxford 2005, 389-404.
- Goebbels κ.ά. 1985: J. Goebbels – H. Heidt – A. Kettschau – P. Reimers, Fortgeschrittene Durchstrahlungstechniken Zur Dokumentation antiken Bronzen, στο: Born 1985, 126-131.
- Häfner 1965: U. Häfner, *Das Kunstschaffen Lakoniens in archaischer Zeit*, διδακτορική διατριβή, Universität zu Münster, 1965.
- Hall 2000: J. Hall, Sparta, Lakadaimon, and the nature of perioikic dependancy, στο: P. Flensted-Jensen (επιμ.), *Further Studies in the Ancient Greek Polis*, Historia Einzelschriften 138, Stuttgart 2000, 73-89.
- Hall 2007: J. M. Hall, *A History of the Archaic Greek World, ca. 1200-479 BCE*, Oxford 2007.
- Hansen – Nielsen 2004: M. H. Hansen – T. H. Nielsen (επιμ.), *An Inventory of Archaic and Classical Poleis*, Oxford 2004.
- Heilmeyer 1985: W. D. Heilmeyer, Neue Untersuchungen am Jüngling von Salamis im Antikenmuseum Berlin, στο: Born 1985, 137-138.
- Heilmeyer 1998: W. D. Heilmeyer, *Altes Museum-Pergamonmuseum. Die Antiken-sammlung. Staatliche Museen zu Berlin*, Berlin 1998.
- Herfort-Koch 1986: M. Herfort-Koch, *Archaische Bronzeplastik Lakoniens*, Boreas 4, Münster 1986.
- Herrin 1972: J. Herrin, Byzantine Kythera, στο: Coldstream – Huxley 1972, 41-51.
- Holladay 1977: A. J. Holladay, Spartan austerity, *CQ* 27, 1977, 111-126.
- Hornblower 1996: S. Hornblower, *A Commentary on Thucydides, vol. II, Books IV-V.24*, Oxford 1996.
- Hupfloher 2000: A. Hupfloher, *Kulte im kaiserzeitlichen Sparta. Eine Rekonstruktion anhand der Priesterämter*, München 2000.
- Huxley 1962: G. L. Huxley, *Early Sparta*, London 1962.
- Huxley 1972: G. L. Huxley, The history and topography of ancient Kythera, στο: Coldstream – Huxley 1972, 33-40.
- Jeffery 1989: L. H. Jeffery, *The Local Scripts of Archaic Greece*, Revised edition with supplement by A. W. Johnston, Oxford 1989.

- Καλαμάκης 2003: Δ. Χ. Καλαμάκης, Λεξικογραφία Κυθήρων, στο: Γλυκοφρύδη – Λεοντσίνη 2003, 101-107.
- Kallet-Marx 1993: L. Kallet-Marx, *Money, Expense and Naval Power in Thucydides' History 1.-5.24*, Berkeley 1993.
- Καλτσάς 2001: Ν. Καλτσάς, *Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Τα γλυπτά*, Αθήνα 2001.
- Καρούζου 1967: Σ. Καρούζου, *Ἐθνικὸν Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον. Συλλογὴ Γλυπτῶν*, Αθήνα 1967.
- Kennell 2010: N. M. Kennell, *Spartans. A New History*, Oxford 2010.
- Κόϊν 2003: Μ. Κόϊν, *Ancient Tradition and Early Greek History. The Origins of States in Early Archaic Sparta, Argos and Corinth*, Tallinn 2003.
- Κοκκορού-Αλευρά 1997: Γ. Κοκκορού-Αλευρά, Το λιοντάρι αρ. 274 του Αρχαιολογικού Μουσείου Κομοτηνής, στο: Δ. Τριαντάφυλλος – Δ. Τερζοπούλου (επιμ.), *Πρακτικά του 2ου Διεθνούς Συμποσίου Θρακικών Σπουδών, Αρχαία Θράκη*, Κομοτηνή 1997, 529-603.
- Kokkorou-Alevras 1975: G. Kokkorou-Alevras, *Archaische naxischer Plastik*, διδακτορική διατριβή, München 1975.
- Kokkorou-Alewras 1993: G. Kokkorou-Alewras, Die Entstehungszeit der naxischen Delos-Löwen und anderer Tierskulpturen der Archaik, *AK* 36, 1993, 91-102.
- Κόπακα 2009: Κ. Κόπακα, Τι είναι νησί; Έννοιες, σημασίες, αμφισημίες των νησιωτικών τόπων, στο: Χ. Λούκος – Ν. Ξιφαράς – Κ. Πατεράκη (επιμ.), *UBI DUBIUM IBI LIBERTAS. Τιμητικός Τόμος για τον Καθηγητή Νικόλα Φαράκλα*, Ρέθυμνο 2009, 51-71.
- Kosmopoulou 2002: A. Kosmopoulou, *The Iconography of Sculptured Statue Bases in the Archaic and Classical Periods*, Wisconsin 2002.
- Κουγέας 1928: Σ. Β. Κουγέας, Επιγραφικά εκ Γυθείου συμβολαί εις την ιστορίαν της Λακωνικής κατά τους χρόνους της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, *Ελληνικά* 1, 1928, 7-44.
- Langlotz 1927: E. Langlotz, *Frühgriechischen Bildhauerschulen*, Nürnberg 1927.
- Langlotz 1975: E. Langlotz, *Studien zur Nordostgriechischen Kunst*, Mainz am Rhein 1975.
- Lenormant 1868: F. Lenormant, Statuette de bronze du Musée britannique, *RA* 18, 1868, 124-125.
- Lewis 1977: D. M. Lewis, *Sparta and Persia, Lectures Delivered at the University of Cincinnati, Autumn 1976 in Memory of Donald W. Bradeen*, Leiden 1977.
- MacDowell 1986: D. M. MacDowell, *Spartan Law*, Edinburgh 1986.
- Malkin 1993: I. Malkin, Colonisation spartiate dans la mer Egée, *REA* 95, 1993, 365-381.
- Malkin 1994: I. Malkin, *Myth and Territory in the Spartan Mediterranean*, Oxford 1994.
- Mattusch 1988: C. C. Mattusch, *Greek Bronze Statuary. From the Beginnings through the Fifth Century B.C.*, London 1988.
- Μικελής 1825: Ι. Μικελής, Ιστορία φυσική και πολιτική της νήσου Κυθήρων, κοινώς Τσερίγον, συναχθείσα παρά του κυρίου Ιωάννη Μικελή του εκ Κυδωνίας της Κρήτης, στο: Δ. Ανδριτσάκη-Φωτιάδη – Μ. Κ. Πετρόχειλος (επιμ.), *Κυθηραϊκά Μελετήματα*, Αθήνα 1982, 145-225.
- Mitropoulou 1977: E. Mitropoulou, *Corpus I. Attic Votive Reliefs of the 6th and 5th century B.C.*, Athens 1977.
- Μυλωνάς 1878: Κ. Δ. Μυλωνάς, Νέα προσκτήματα τοῦ ἐν τῷ Βαρβακείῳ Μουσείου, *BCH* 2, 1878, 363-371.
- Nafissi 1991: M. Nafissi, *La nascita del Kosmos. Studi sulla Storia e la Società di Sparta*, Perugia 1991.
- Neugebauer 1931: K. A. Neugebauer, *Katalog der statuarischen Bronzen im Antiquarium, I. Die minoischen und archaisch griechischen Bronzen*, Berlin 1931.
- Πασπάλας – Gregory 2009: Σ. Πασπάλας – Τ. Gregory, Προκαταρκτικά συμπεράσματα της επιφανειακής έρευνας της Αυστραλιανής Αποστολής στα Κύθηρα, 1999-2003, στο: Βασιλοπούλου – Κατσαρού-Τζεβελέκη 2009, 549-560.
- Πετρόχειλος 1982: Ι. Ε. Πετρόχειλος, Παρατηρήσεις σ' ένα ανάγλυφο από τα Κύθηρα, *Δωδώνη* 11, 1982, 45-59.
- Πετρόχειλος 1984: Ι. Ε. Πετρόχειλος, *Τα Κύθηρα, από την προϊστορική εποχή ως την Ρωμαιοκρατία*, Ιωάννινα 1984.
- Πετρόχειλος 2003: Ι. Ε. Πετρόχειλος, Αρχαίο ιερό στο Παλιόκαστρο, στο: Γλυκοφρύδη – Λεοντσίνη 2003, 77-89.
- Πετρόχειλος 2004: Ι. Ε. Πετρόχειλος, Παλιόκαστρο Κυθήρων. Γεωμετρικά και Αρχαϊκά, στο: Ν. Χ. Σταμπολίδης – Α. Γιαννικουρή (επιμ.), *Το Αιγαίο στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου, Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου. Ρόδος, 1-4 Νοεμβρίου 2002*, Αθήνα, 2004, 453-460.
- Πετρόχειλος 2007: Ι. Ε. Πετρόχειλος, Αναθήματα του ιερού στο Παλιόκαστρο Κυθήρων, στο: Ε. Κονσολάκη-Γιαννοπούλου (επιμ.), *ΕΠΑΘΛΟΝ. Αρχαιολογικό Συνέδριο προς τιμήν του Αδώνιδος Κ. Κύρου, Πόρος, 7-9 Ιουνίου 2002*, τόμ. Α', Αθήνα 2007, 295-306.

- Πετρόχειλος 2009: Ι. Ε. Πετρόχειλος, Παλιόκαστρο Κυθήρων. Νέες αρχαιολογικές μαρτυρίες, στο: Βασιλοπούλου – Κατσαρού-Τζεβελέκη 2009, 537-547.
- Πετρόχειλος 2014: Ι. Ε. Πετρόχειλος, Πήλινα ανάγλυφα αναθήματα από τα Κύθηρα. Πρώτη παρουσίαση, στο: Α. Γιαννικουρή (επιμ.), *Κοροπλαστική και μικροτεχνία στον αιγαιακό χώρο από τους γεωματρικούς χρόνους έως και τη ρωμαϊκή περίοδο, Διεθνές συνέδριο στη μνήμη της Ηούς Ζερβουδάκη, Ρόδος 26-29 Νοεμβρίου 2009*, τόμ. ΙΙ, Αθήνα 2014, 163-168.
- Πίκουλας 1999: Γ. Α. Πίκουλας, Κυθηραϊκά, *Ηόρος* 13, 1999, 71-80.
- Poralla – Bradford 1985: P. Poralla – A. S. Bradford, *A Prosopography of Lacedaemonians, from the earliest times to the death of Alexander the Great (X-323 B.C.)*, Chicago 1985².
- Riemann 1880: O. Riemann, *Recherches archéologiques sur les îles ioniennes, IV Cérigo*, BÉFAR 18, Paris 1880.
- Robertson 1992: N. Robertson, *Festivals and Legends. The Formation of Greek Cities in the Light of Public Ritual*, Phoenix Supplement 31, Toronto 1992.
- Σακελλαράκης 2011: Γ. Σακελλαράκης, *Κύθηρα. Το Μινωικό Ιερό κορυφής στον Άγιο Γεώργιο στο βουνό, 1. Τα προανασκαφικά και η ανασκαφή*, Αθήνα 2011.
- Σβορώνος 1903: Ι. Σβορώνος, *Τὸ ἐν Ἀθῆναις Ἑθνικὸν Μουσεῖον*, τόμ. Α', Αθήνα 1903.
- Shaw 1999: P. J. Shaw, *Discrepancies in Olympiad Dating and Chronological Problems of Archaic Peloponnesian History*, Historia Einzelschriften 166, Stuttgart 1999.
- Shipley 1992: G. Shipley, Perioikos. The discovery of Classical Lakonia, στο: J. Motyka-Sanders (επιμ.), *Φιλολάκων. Lakonian Studies in Honour of Hector Catling*, London 1992, 211-226.
- Shipley 1997: G. Shipley, "The other Lakedaimonians". The dependent perioikic poleis of Laconia and Messenia, στο: M. H. Hansen (επιμ.), *The Polis as an Urban Centre and as a Political Community*, Acts of the Copenhagen Polis Centre 4, Copenhagen 1997, 189-281.
- Shipley 2006: G. Shipley, Sparta and its perioikic neighbours: a century of reassessment, *Hermathena* 181, 2006, 51-82.
- Σολωμός 1881: Ν. Ι. Σολωμός, Ὁ ἐν Κυθήροις Λέων, *Παρνασσός* 5, 1881, 1100-1103.
- Sourlas 2012: D. Sourlas, Archaic sculptures from Kythera, στο: G. Kokkorou-Alevras – H. D. Niemeier (επιμ.), *Archaischer Plastik aus griechischen Heiligtümern und Nekropolen, Akten des Internationalen Symposium in Athen, 2-3 November 2007*, München 2012, 83-99.
- Sourlas (υπό έκδοση): D. Sourlas, Sculptures from Kythera: Religious Connotations, στο: Chr. Gallou (επιμ.), *Sacred Landscapes in the Peloponnese* (υπό έκδοση).
- Σταϊνχάουερ 1989: Γ. Σταϊνχάουερ, *Γάιος Ιούλιος Ευρυκλής. Συμβολή στην ιστορία της ρωμαϊκής Σπάρτης*, δημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 1986.
- Steinhauer 2006-2007: G. Steinhauer, Euryklids and Kythera, *JMA* 19-20, 2006-2007, 19-26.
- Steinhauer 2010: G. Steinhauer, C. Iulius Eurycles and the Spartan dynasty of the Euryclids, στο: A. D. Rizakis – Cl. E. Lepenioti (επιμ.), *Roman Peloponnese III. Society, Economy and Culture under the Roman Empire: Continuity and Innovation*, Athens 2010, 75-87.
- Stibbe 1996: C. M. Stibbe, *Das andere Sparta*, Mainz 1996.
- Stibbe 2007: C. M. Stibbe, Mädchen, Frauen, Göttinnen. Lakonische weibliche Bronzestatuetten und Stützfiguren archaischer Zeit, *MDAI(A)* 122, 2007, 17-102.
- Thompson κ.ά. 1973: M. Thompson – O. Mørkholm – C. Kraay, *An Inventory of Greek Coin Hoards*, New York 1973.
- Tölle-Kastenbein 1980: R. Tölle-Kastenbein, *Frühklassische Peplosfiguren. Originale*, Mainz am Rhein 1980.
- Tomlinson 1972: R. A. Tomlinson, *Argos and the Argolid*, New York 1972.
- Τσαραβόπουλος 2009: Α. Τσαραβόπουλος, Το έργο της Β' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων στο νησί των Κυθήρων 1994-2003, στο: Βασιλοπούλου – Κατσαρού-Τζεβελέκη 2009, 561-576.
- Τσιτσιλίας 1993: Π. Τσιτσιλίας, *Η ιστορία των Κυθήρων*, τόμ. Α', Αθήνα 1993.
- Villard – Pasquier 1979: M. F. Villard – M. A. Pasquier (επιμ.), *Mer Égée: Grèce des Îles, Catalogue de l'exposition, Musée du Louvre*, Paris 1979.
- von Bothmer – Mertens 1979: D. von Bothmer – J. R. Mertens, *Greek Art of the Aegean Islands, Exhibition Catalogue, The Metropolitan Museum of Art*, New York 1979.
- von Sallet 1882: A. von Sallet, Beiträge zur antiken Münz- und Alterthumskunde: Aphrodite von Kythera, *Zeitschrift für Numismatik* 9, 1882, 142-143.
- Walters 1899: H. B. Walters, *Catalogue of the Bronzes, Greek, Roman and Etruscan, in the Department of Greek and Roman Antiquities, British Museum*, London 1899.

Weil 1880: R. Weil, Kythera, *MDAI(A)* 5, 1880, 223-243.

Willemssen 1959: F. Willemssen, *Die Löwenkopf-Wasserspeier vom dach des Zeustempels*, Olympische Forschungen IV, Berlin 1959.

Zimmer 1990: G. Zimmer, *Griechische Bronzegußwerkstätten*, Mainz 1990.

Εικ. 1. Ο αρχαϊκός λέοντας των Κυθήρων. Αρχαιολογικό Μουσείο Κυθήρων, αριθ. ευρ. 250 (Αρχείο Ε.Α.Μ.).

Εικ. 2. Τμήμα αναθηματικού αναγλύφου. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. ευρ. Γ 3278 (Αρχείο Ε.Α.Μ.).

Εικ. 3. Αναθηματικό ενεπίγραφο ανάγλυφο με παράσταση Διοσκούρων. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. ευρ. Γ 1437 (Αρχείο Ε.Α.Μ.).

Εικ. 4. Τμήμα επιτυμβίου αναγλύφου με παράσταση ιματιοφόρου ανδρός. Αρχαιολογικό Μουσείο Κυθήρων, αριθ. ευρ. 7 (φωτ. Δ. Σούρλας).

Εικ. 5. Τμήμα επιτύμβιας στήλης με παράσταση θρηνωδού. Αρχαιολογικό Μουσείο Κυθήρων, αριθ. ευρ. 4 (φωτ. Δ. Σούρλας).

Εικ. 6. Εικονιστική κεφαλή νέου ανδρός. Αρχαιολογικό Μουσείο Κυθήρων, αριθ. ευρ. 1 (φωτ. Δ. Σούρλας).

Εικ. 7. Τμήμα αναγλύφου με μορφή που κρατά στέφανο. Αρχαιολογικό Μουσείο Κυθήρων, αριθ. ευρ. 2 (φωτ. Δ. Σούρλας).

ISBN 978-960-89611-6-6

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ, ΕΡΕΥΝΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ ΥΠΟΛΟΓΙΣΤΩΝ ΚΑΙ ΕΚΔΟΣΕΩΝ ΔΙΔΑΚΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ (ΙΤΥΕ-ΕΚΔΕ)